

GEOGRAFIE OBYVATELSTVA & GEOGRAFIE SÍDEL

výcuc z:
EKONOMICKÁ GEOGRAFIE
Autoři: RNDr. Jaroslav Maryáš, CSc., RNDr. Jiří Vystoupil, CSc.

OBSAH:

1. GEOGRAFIE OBYVATELSTVA	2
1.1. VÝVOJ PŘEDMĚTU A POSTAVENÍ V GEOGRAFICKÝCH VĚDÁCH	2
1.2. VÝVOJ OBYVATELSTVA A PROGNÓZY JEJÍHO VÝVOJE	4
1.2.1. Antropogeneze	4
1.2.2. Prostorové aspekty vývoje lidských populací	5
1.2.3. Vývoj počtu obyvatel	5
1.2.4. Prognózy vývoje obyvatelstva	6
1.3. ROZMÍSTĚNÍ OBYVATELSTVA	7
1.3.1. Hustota zalidnění	7
1.3.2. Rozmístění obyvatelstva ve vztahu k přírodním a socioekonomickým faktorům	8
1.4. DYNAMIKA OBYVATELSTVA	9
1.4.1. Přirozený pohyb obyvatelstva	9
Porodnost a plodnost – natalita a fertilita	10
Úmrtnost – mortalita	11
Přirozený přírůstek (úbytek)	13
Model demografického cyklu	13
1.4.2. Mechanický pohyb (mobilita) obyvatelstva	14
Migrace obyvatelstva	14
Významné mezikontinentální a mezinárodní migrace	15
1.4.3. Syntetické hodnocení dynamiky obyvatelstva	16
1.5. STRUKTURA OBYVATELSTVA	17
1.5.1. Struktura obyvatelstva podle pohlaví a věku	17
1.5.2. Rasová struktura obyvatelstva	18
1.5.3. Ekonomická a sociální struktura	19
1.5.4. Jazyková a národnostní struktura	20
INTERNETOVÉ ZDROJE	27
2. GEOGRAFIE SÍDEL	28
2.1. VÝVOJ GEOGRAFIE SÍDEL	28
2.2. VZNIK A VÝVOJ MĚST	29
2.2.1. Města předindustriální epochy	29

2.2.2. Města industriální epochy	30
2.2.3. Současná urbanizace	31
Hlavní rysy současné urbanizace (podle BAŠOVSKÝ, 1985)	31
2.3. KRITÉRIA VYMEZOVÁNÍ MĚST A DEFINICE MĚST	32
Definice města	32
Kritéria vymezení městských útvarů	33
2.4. GEOGRAFICKÁ POLOHA MĚST	33
2.5. FUNKCE MĚST	33
2.6. PROSTOROVÁ STRUKTURA MĚST	34
2.7. SÍDELNÍ SYSTÉMY	35
Město a zázemí	35
Pravidlo pořadí – velikost	35
LITERATURA	35

1. GEOGRAFIE OBYVATELSTVA

Cíl kapitoly

Cílem kapitoly je vysvětlení objektu a předmětu výzkumu geografie obyvatelstva a definice základních pojmů, dále seznámení se stručným historickým vývojem a zaměřením geografie obyvatelstva. V následujících částech je podrobně rozebrána problematika vývoje a rozložení světového obyvatelstva, dynamika a struktura obyvatelstva.

Časová náročnost

 10 hod. (1 – prezenční, 5 – samostudium, cvičení - 2)

1.1. VÝVOJ PŘEDMĚTU A POSTAVENÍ V GEOGRAFICKÝCH VĚDÁCH

Geografie obyvatelstva je disciplínou socioekonomické geografie, jejíž výzkumná báze se formovala především po 2. světové válce. Problematika obyvatelstva se však objevuje v geografických pracích již od počátku geografie jako vědecké disciplíny. První pokusy o vytvoření metodického konceptu studia se objevují koncem 19. století u F. RATZELA v jeho 2. díle Antropogeografie (1891 – Geografické rozložení lidstva). Významné místo přisuzuje počtu obyvatel, jeho rozmístění a hustotě zalidnění. Jeho přístup je však biologicko–deterministický; obyvatelstvo považuje za stejný element jako rostlinstvo a živočišstvo a způsob života a kulturu považuje za výsledek působení přírodního prostředí.

Počátkem 20. století se významně uplatnily výsledky francouzské antropogeografické školy, které na rozdíl od geografického determinismu zohledňují především historické, etnografické, kulturní a ekonomické faktory. Ve vztahu příroda a společnost zdůrazňují aktivitu člověka a jeho možnost výběru z podmínek, které mu příroda poskytuje (geografický posibilismus). Představiteli francouzské školy

geografie člověka byli především VIDAL DE LA BLACHE (spolu s DEMANGEONEM editor rozsáhlého Zeměpisu světa, který před válkou vycházel i u nás), J. BRUNHES, po 2. světové válce především P. GEORGE a J. BEAUJEU-GARNIER, profesorka na Sorbonně, která vydala v 60. letech základní učebnici geografie obyvatelstva používanou jak ve francouzsky, tak v anglicky mluvících zemích; je pokládána za zakladatelku regionální geografie obyvatelstva (poprvé zpracovala poznatky o rozložení, vývoji a ekonomické aktivitě obyvatelstva světa). Podle ní je předmětem geografie obyvatelstva popis demografických údajů v jejich existujících souvislostech s prostředím a objasnění příčin strukturních znaků a důsledků.

Intenzivní rozvoj poznatků geografie obyvatelstva, jakož i její teoretické báze nastává po roce 1945. Souvisí s mnoha faktory, jako je např. výrazný růst počtu obyvatel, rozsáhlé migrace, problémy výživy a hladu obyvatelstva rozvojových zemí a dále se vznikem světových i regionálních organizací (např. OSN, UNESCO, WHO aj.). Početné práce jsou z angloamerické oblasti – G. T. TREWARTH, W. A. ZELINSKI, J. I. CLARK, W. BUNGE, G. DEMKO, P. HAGGETT. Významně upřednostňují postavení geografie obyvatelstva v rámci geografických věd – např. G. T. TREWARTH člení geografii na fyzickou, kulturní a obyvatelstva, jejíž hlavní úlohou je studium regionální diferencovanosti lidské složky na zemském povrchu, a to jak počtu obyvatel, vývoje obyvatel, pohybu obyvatel, tak i kvalitativních znaků obyvatelstva; W. A. ZELINSKI definuje geografii obyvatelstva jako vědu zabývající se studiem prostorových aspektů obyvatelstva v kontextu komplexního hodnocení prostoru.

Z dalších směrů je nutné jmenovat koncepci na základě sociální geografie (Sozialgeographie) rozvinutou především v 70. letech na základech mnichovské školy – K. RUPPERT, J. MAIER, R. PAESLER, W. KULS. Při studiu obyvatelstva se výrazněji uplatňují bio-sociální aspekt a sociologický přístup. Např. W. KULS chápe geografii obyvatelstva za disciplínu geografie člověka, jejímž programem je výzkum prostorového rozmístění obyvatelstva, struktury obyvatelstva (věk, pohlaví, ekonomické znaky), přirozeného vývoje obyvatelstva a geografické mobility obyvatelstva.

K rozvoji geografie obyvatelstva významně přispěli práce sovětské (POKŠIŠEVSKIJ, PIVOVAROV, SAUŠKIN). POKŠIŠEVSKIJ definuje geografii obyvatelstva jako společensko vědní disciplínu, která zkoumá fakta a zákonitosti rozmístění obyvatelstva ve vývoji (tzv. teritoriální systémy osídlení), přičemž obyvatelstvo, jeho vývoj, strukturu, pohyb a další znaky studuje v procese společenské reprodukce. V 80. letech zavádí sovětská škola kategorii geodemografie. Podle G. M. FEDOROVA je objektem geodemografie výzkum základních demografických procesů (přirozený a mechanický pohyb) a struktur (věková, ekonomická) v jejich regionálních rozdílnostech a rovněž jejich charakteristických vazeb s různými teritoriálně ekonomickými systémy. Podle charakteru těchto systémů rozlišuje různé zkoumané charakteristiky:

- ekonomicko-demografické (bilance pracovních sil – zdroje a potřeby)
- sociálně-demografické (vybavenost sociální infrastrukturou, životní úroveň, sociální struktura obyvatelstva)
- sídelně-demografické (stupeň urbanizace, hustota zalidnění, typy sídel, sídelní síť)
- ekologicko-demografické (zdravotní stav obyvatelstva, vhodnost socioekonomických systémů pro život obyvatelstva)

Pro rozvoj čs. geografie byla rovněž významná polská geografická škola (DZIEWOŃSKI, KOSINSKI, JAGIELSKI). Předmět výzkumu se posunul od výrazné orientace na vazby rozmístění obyvatelstva s ostatními složkami prostoru, k regionálním otázkám populačních procesů a rozvoji metod. JAGIELSKI ve své definici geografie obyvatelstva uvádí že, předmět jejího zkoumání je obyvatelstvo jako prostorový jev a k hlavním úlohám studia patří deskripce, analýza a explanace struktur a zákonitostí prostorových souborů obyvatelstva.

Československá geografická literatura zabývající se obyvatelstvem je poměrně bohatá. K rozvoji oboru přispěli především J. KORČÁK, J. VEREŠIK, O. BAŠOVSKÝ, B. NOVÁKOVÁ, M. MACKA, M. HAMPL a K. KUHNL. J. KORČÁK (1964) definuje geografii obyvatelstva jako vědu, která zkoumá rozložení a velikost populace ve vzájemném vztahu, z hlediska kauzálního a vývojového. Souhrnem uvedených poznatků můžeme nyní definovat předmět geografie obyvatelstva (viz J. MLÁDEK, 1992). Geografie obyvatelstva je vědní disciplína socioekonomické geografie, která zkoumá základní znaky a zákonitosti vývoje, velikosti, rozmístění, struktury a dynamiky prostorových struktur obyvatelstva v jeho vzájemných vazbách s ostatními geografickými prvky těchto struktur.

Za hlavní úkoly výzkumu geografie obyvatelstva považuje MLÁDEK (1992):

- poznání vývoje prostorových struktur obyvatelstva jako nutná podmínka poznání a vysvětlení současných procesů a vypracování prognóz
- velikost a rozmístění charakterizují základní kvantitativní vlastnosti (poznání regionálních rozdílů v hustotě obyvatelstva a vysvětlení vazeb s prvky prostorových struktur)
- analýza struktury obyvatelstva se orientuje na poznání biologických (věk, pohlaví), ekonomických (povolání, zaměstnání, odvětvová struktura) a kulturních znaků (vzdělání, národnost, náboženství)
- studium dynamiky obyvatelstva zahrnuje přirozený pohyb (porodnost, úmrtnost, sňatečnost) a mechanický pohyb (migrace, dojíždka) obyvatelstva.

Z příbuzných věd je geografii obyvatelstva nejbližší demografie, která zkoumá počet, strukturu, vývoj a zákonitosti vývoje struktury obyvatelstva. Na rozdíl od geografie obyvatelstva studuje populační jevy a procesy z aspektu reprodukce obyvatelstva. Např. SRB et al. (1971) považují za hlavní problémy demografie reprodukci obyvatelstva (obnova generací, včetně obnovy pracovních sil), podmínky reprodukce obyvatelstva (materiální, zdravotní, kulturní a psychické) a prognózy obyvatelstva.

1.2. VÝVOJ OBYVATELSTVA A PROGNÓZY JEJÍHO VÝVOJE

1.2.1. Antropogeneze

Antropogeneze je vývojový proces, kterým prošel vývoj našich předků od poloopice k opici a k člověku. Počátky tohoto procesu sahají do období třetihor, to znamená, že období trvání tohoto procesu se odhaduje zhruba na 70 mil. let. Na konci tohoto procesu je humánní fáze evoluce člověka, která trvá zhruba 1 mil. let. Z hlediska vývoje planety (asi 5 – 6 mld let) i vývoje živé přírody (asi 3 – 3,5 mld let) je antropogeneze a zvláště humánní fáze evoluce člověka velmi malým časovým obdobím.

Vlastní hominizační proces začíná ve středním miocénu (asi před 15 mil. lety). Za prvního přímého předka člověka je považován **Ramapithecus** (žil zhruba před 10 – 14 mil. lety); nálezy jeho pozůstatků pocházejí z pohoří Sivalik v Indii, z Keni, Číny a Řecka.

Následující vývojový stupeň tvoří **Australopithecini** (žili před 1 – 5 mil. lety na rozhraní pleistocénu a pliocénu). Australopitkové jsou považováni za přechodnou formu mezi lidoopi a člověkem, pohybovali se téměř vzpřímeně a jejich mozek měl objem asi 500 cm³. Nálezy pozůstatků jsou především z Afriky (Tanzánie, Etiopie, jižní Afrika) a z Jáv.

První představitelé rodu **Homo**, a to druh **Homo habilis** (dříve řazen mezi Australopiteky) žil před 1,8 mil. ve východní Africe (nález v olduvaické roklí v Tanzánii). Jeho mozek měl už objem 700 cm³ a používal jednoduše opracované nástroje.

Dalším článkem lidského vývoje je **Homo erectus** (opochlovek, Pithecanthropus), který žil v období před 1 mil. až 400 tis. lety a považuje se za bezprostředního předchůdce člověka dnešního typu. Byl vzpřímené postavy, mozek měl objem 800 – 1000 cm³, používal oheň a jednoduché nástroje. Nálezy primitivnějších forem tohoto hominida (období před 1 mil. let) pochází z Jáv, Číny, východní Afriky a SRN (Heidelberg); vyvinutější formy (700 – 400 tis. let) pochází z Jáv, Číny (tzv. pekingský člověk), severní Afriky a Maďarska.

Poslední stádium vývoje směřující k **Homo sapiens** se nazývá sapientace a má rovněž několik vývojových forem. Nejstarším vývojovým typem je **Homo sapiens steinheimensis**, který žil v období před 400 – 250 tis. lety, jeho lebka měla objem 1200 – 1300 cm³ a nejznámější naleziště jsou ze SRN (Steinheim) a Anglie (Swanscomb).

Další vývojové stádium reprezentuje **Homo sapiens neanderthalensis**. Jeho mozek dosahoval objemu 1400 – 1500 cm³ a žil v období před 150 tis. lety, vývojová linie tzv. preneandrtálců, v SRN (okolí Weimaru), Římě a na území bývalého Československa Gánovce. Mladší vývojová linie tzv. pravých neandrtálců žila před 80 – 40 tis. roky a nálezy jejich pozůstatků jsou již poměrně početné v celé jižní, západní a střední Evropě, severní a jižní Africe a v Asii. Z našich lokalit jsou to především moravská naleziště (jeskyně Kůlna, Šipka, Švédův stůl).

Před 30 – 40 tis. lety, v druhé polovině doby ledové (wurm) žil **Homo sapiens sapiens**, který se již nelišil podstatnými znaky ve stavbě těla a kapacitě lebky od současného člověka. Významné nálezy ze staršího období vývoje (tzv. Homo sapiens fossilis před 40 – 10 tis. let) pochází z Francie (Cro-Magnon), z Německa a Moravy (Předmostí, Mladeč, Dolní Věstonice).

1.2.2. Prostorové aspekty vývoje lidských populací

Rekonstrukce podmínek a prostorů vývoje člověka je velmi komplikovanou úlohou současné vědy. Všeobecně se předpokládá, že vlivem klimatických změn v pliocénu, které měli za následek ústup pralesů a rozšíření stepí, došlo k výraznějšímu oddělení opic (vázaných na pralesy) a hominidů, kteří se přizpůsobili změněným podmínkám. Antropogeneze se uskutečňovala také v kontaktní zóně lesů a stepí. Předpokládá se, že geneticko evoluční centrum Australopiteků bylo ve východní Africe, odkud se přemísťovali do jižní a jihovýchodní Asie a geneticko evoluční centrem hominidů Homo erectus byla přední Indie, odkud pronikali do střední a západní Evropy, do Afriky, do Číny a Australasie.

V procesu sapientace se významná funkce přisuzuje prostoru pakistánsko-turanské brány jako centra vývoje (např. Zimpel, 1980). Na osídlování evropských, afrických a jihoasijských prostorů se používaly již předtím známé cesty – přechod přes Přední Asii, severní Afriku, východní Afriku a středoasijskou stepní oblast. Překonáním horské bariéry v Asii byla osídlena Čína a Sibiř; Austrálie byla osídlena přes v té době suchý sundský šelf a hustou síť ostrovů a Amerika přes suchou Beringovu úžinu (teoreticky však nelze vyloučit ani osídlení Jižní Ameriky v pozdějších obdobích mořskou cestou).

Klíčovými otázkami jsou otázky **monofylogeneze** resp. **polyfylogeneze** a otázky **monocentrismu** či **polycentrismu** vývoje člověka. Dnes je všeobecně uznávaný princip monofylogenetického vývoje lidského rodu ze společného kořene. Všichni lidé tvoří jednu jednotku, a to jak svou biologickou, tak i duševní podstatou. Existuje jen jeden rod člověka a všichni jeho jedinci mají možnost plodného křížení. Naproti tomu při posuzování otázek prostorového vývoje se stále zřetelněji prosazuje princip polycentrismu. Předpokládá se, že k formování člověka mohlo dojít současně v několika geografických oblastech, i když to bylo ze stejného předchůdce.

1.2.3. Vývoj počtu obyvatel

V dosavadním vývoji lidstva žilo na Zemi podle různých odhadů 60 až 100 mld. lidí. Současné obyvatelstvo (cca 6 mld.) tvoří pouze 6 – 10 % všech lidí, kteří v období tzv. humánní fáze vývoje (zhruba posledních 1 mil. let) obývali Zemi. Rozložení obyvatelstva v jednotlivých obdobích vývoje však bylo krajně asymetrické.

Ve vývoji obyvatelstva do druhé poloviny 17. století pozorujeme pomalý růst, přičemž odhady různých autorů se někdy značně odlišují a připouští se 20 až 50 procentní chyba. Významnější nárůst obyvatelstva nastává až s rozvojem kapitalistických výrobních sil a s tím souvisejícím nástupem demografické revoluce.

Diference ve vývoji obyvatelstva ve velkých regionálních celcích v tomto století ukazuje tabulka č. 2. Průměrný růst dosáhlo obyvatelstvo Asie a Severní Ameriky, pomalejší růst byl v bývalém SSSR a Evropě. Nadprůměrný růst byl v Austrálii a Oceánii a výrazně nadprůměrný v Africe a Latinské Americe.

Tabulka č. 1: Růst obyvatelstva světa

Rok	Počet obyvatel (v mil.)	Období potřebné ke zdvojnásobení populace
10000 př. n.	5	
7000 př. n. l.	10	3000
4500 př. n. l.	20	2500
2500 př. n. l.	40	2000
1000 př. n. l.	80	1500
0	160	1000
900	320	900
1700	600	800
1850	1200	150

1950	2500	100
1986	5000	36

Pramen: MLÁDEK, 1992.

Tabulka č. 2: Relativní růst obyvatelstva v letech 1900 – 1990

Evrópa	1,6
SSSR	2,3
Asie	3,1
Afrika	5,4
Severní Amerika	3,3
Latinská Amerika	6,2
Austrálie a Oceánie	4,1
Svět	3,1

Pramen: MLÁDEK, 1992

1.2.4. Prognózy vývoje obyvatelstva

Prognózy vývoje obyvatelstva jsou považovány za jeden z klíčových problémů vědy, a to jak v regionálním tak i v globálním měřítku. V regionálním měřítku souvisí s prognózováním obyvatelstva plánování některých socioekonomických oblastí (např. výchova a kvalifikace obyvatelstva, sociální politika). V celosvětovém měřítku je dáván do souvislostí s otázkami nerostných a biologických zdrojů, zabezpečení výživy a zachování ekologické rovnováhy.

Většina prognóz vývoje obyvatelstva předpokládá, že se počet obyvatel v konečné budoucnosti stabilizuje, tj. že populační procesy budou zabezpečovat jen jednoduchou reprodukci. Otevřenými otázkami zůstává čas této stabilizace a úroveň (počet) na které se obyvatelstvo stabilizuje. Prognózy horní hranice vycházejí často z přírodního potenciálu Země, přičemž za sumární ukazatel těchto zdrojů se považuje množství zemědělské půdy. Vzhledem k tomu, že existují různé ukazatele minimální plochy potřebné na zabezpečení životních potřeb jednoho obyvatele, jsou i horní hranice počtu obyvatel dosti rozdílné. Nejčastěji se odhaduje maximum 40 – 50 mld lidí (např. podle amerického kritéria 47 mld), extrémní odhady však dosahují hodnot kolem 150 mld (podle japonského kritéria 157 mld).

Vývoj obyvatelstva je podstatnou složkou prognostických modelů vývoje ekosystému člověk – Země. Intenzivní diskuse vyvolaly výsledky práce tzv. Římského klubu, který sdružoval významné představitele západní vědy, politiky a podnikatelských kruhů. První zpráva klubu (Meadows et al., 1972) měla název Hranice růstu a poukazovala na rozpory mezi růstem obyvatelstva a výroby na jedné straně a omezeností přírodních zdrojů na druhé straně. Simulovala vývoj stavu světa do roku 2100 při použití parametrů současných temp růstu obyvatelstva a průmyslové výroby, spotřeby potravin a surovin a znečištění životního prostředí. Výsledkem modelu nazvaného standardní vývoj je hrozba celosvětové katastrofy z nedostatku surovin a potravin. S výjimkou modelu tzv. stabilizovaného vývoje, který předpokládal stagnaci růstu obyvatelstva, výroby a znečištění prostředí jsou i další modely pesimistické. I když zpráva byla mnohokrát kritizována, měla významný pozitivní přínos, v tom smyslu, že obrátila pozornost vědy ke zkoumání globálních problémů lidstva.

Následná zpráva klubu (1974) staví koncepci tzv. organického růstu, která diferencuje svět podle geografických, sociálních, ekonomických a kulturních znaků do 10 regionů, z nichž každý má zvláštní podmínky vývoje a v každém z nich se vytváří odlišné možnosti vzniku regionální katastrofy.

Převážná část prognóz obyvatelstva pomocí matematicko-statistických metod používá v současnosti pro výpočet dalšího vývoje logistickou křivku. Logistická funkce tvoří křivku (pro svůj charakteristický tvar se nazývá také S-křivkou), která má tři části. Probíhá esovitě od dolní asymptoty (je jí určitá dohodnutá, zpravidla nulová hodnota), ve střední části se její růst prudce zrychluje a v další části se růst opět zpomaluje a křivka se blíží k horní asymptotě. Růst obyvatelstva pomocí této křivky zkoumal už v polovině 19. století belgický matematik Verhulst.

1.3. ROZMÍSTĚNÍ OBYVATELSTVA

Prostorovost se považuje nejen za jeden z významných aspektů poznávání všech jevů a procesů geografie obyvatelstva, ale rozmístění obyvatelstva v prostoru je explicitně obsaženo v samotném předmětu studia. Často se přitom aplikují metody a techniky studia dvojího charakteru. První z nich využívají informace o velikosti a rozmístění obyvatelstva v jednotlivých prostorových útvarech (kontinentech, státech a dalších regionech) a výsledkem jsou poznatky o rozložení obyvatelstva (zpravidla v absolutních údajích podle určitého systému teritoriálních jednotek). Druhou skupinu tvoří způsoby poznávání, při kterých se rozmístění obyvatelstva studuje ve vztahu k jiným geografickým prvkům prostoru (hustota zalidnění, rozmístění podle nadmořské výšky, podle klimatických pásů, dopravních systémů atd.).

Jednou z hlavních charakteristik v rozmístění obyvatelstva na Zemi je mimořádná nerovnoměrnost. Území, které je člověkem osídlené a hospodářsky využívané – ekumena zaujímá asi 43 % souše 64 mil. km². Přitom polovina obyvatelstva žije na 5 % souše; orná půda a sady zaujímají jen 10%, louky a pastviny 20 %, hospodářsky využívané lesy 12 % a zastavěné plochy 1 % souše. Neosídlené území – anekumena (vysokohorské, polární a pouštní oblasti) zaujímá 20 % souše, což je asi 30 mil. km² a území osídlené nebo využívané pouze dočasně (např. jen v určitém ročním období pro pasení dobytka) – subekumena nebo semiekumena zaujímá 37 % souše, asi 55 mil. km².

1.3.1. Hustota zalidnění

Nejčastěji používaným ukazatelem rozmístění obyvatelstva je hustota zalidnění. Je to významná strukturní charakteristika území, která poskytuje možnost jak pro prostorové, tak i časové srovnání rozmístění obyvatelstva.

Rozlišujeme **obecnou hustotu**, která se určuje ze dvou nejčastěji dostupných údajů o každé populaci – počtu obyvatel (O) a plochy území (P) a určuje počet obyvatel připadajících na jednotku plochy:

$$h = \frac{O}{P}$$

Vedle obecné hustoty se používá několik ukazatelů **specifické hustoty**:

- hustota obyvatelstva na zastavěnou plochu
- hustota obyvatelstva na zemědělskou půdu
- hustota obyvatelstva na ornou půdu

Pro srovnání uvádíme tyto ukazatele za ČR v roce 1995:

- obecná hustota 131 obyvatel/km²
- hustota na zemědělskou půdu 241 obyvatel/km²
- hustota na ornou půdu 329 obyvatel/km²

Průměrná hustota zalidnění na Zemi byla v roce 1950 pouze 18 obyvatel na 1 km², do roku 1996 se zvýšila na 43 obyvatel na 1 km². Tento ukazatel zakrývá značné rozdíly v hustotě zalidnění na úrovni světadílů a velkých regionálních jednotek. Zatímco Evropa a Asie mají téměř trojnásobně vyšší hustotu než je světový průměr, ostatní jednotky nedosahují tohoto průměru.

Největší koncentrace obyvatelstva je v jižní a východní Asii, hlavně v přilehlých oblastech Indického a Tichého oceánu. Žije zde přes 2,5 mld. obyvatel a hustota zalidnění převyšuje hodnotu 200 obyvatel na 1 km² na poměrně rozsáhlém území. Mimořádná koncentrace obyvatelstva je zejména v povodí Gangy, v oblastech severní a východní Číny, na japonských ostrovech Honšú, Kjúšú a Šikoku, na ostrově Jáva. Ze státních celků mají nejvyšší hustotu Bangladéš 981 (plocha o málo větší než bývalá ČSFR, ale 128 mil. obyvatel v roce 1999), Tchaj-wan 600, Korejská republika 475, Libanon 418, Japonsko 336, Indie 336, Izrael 296, Srí Lanka 294.

Druhá velká koncentrace se zformovala v Evropě. Spolu s evropskou částí států bývalého SSSR má přes 730 mil. obyvatel. Některé průmyslově vyspělé státy Evropské unie dosahují dvou- až třinásobnou hodnotu průměrné hustoty zalidnění Evropy – Nizozemsko 466, Belgie 312, Velká Británie 245, SRN 235. Třetí velké seskupení s vysokou regionální hustotou zalidnění je ve východní části USA a Kanady. Žije tam přes 150 mil. obyvatel. I v dalších částech světa se zformovaly koncentrace obyvatelstva, v kterých je na poměrně malém území vysoká hustota. Jsou to např. delta Nilu, jižní část Afriky, západní Nigérie, Rwanda (337) a Burundi (260 obyvatel na 1 km²), jihovýchod Austrálie, pacifické pobřeží USA, ústí řeky La Plata, pobřeží Brazílie. Extrémně vysokých hodnot však dosahují

administrativní jednotky (státy, závislá území), které mají charakter městských sídel (např. Hongkong, Singapur), nebo jsou rozloženy na malých ostrovech (např. Malta, Bermudy, Barbados).

Tabulka č. 3: Hustota zalidnění v roce 1996

Evropa	103
bývalý SSSR	13
Asie	123
Afrika	24
Severní Amerika	14
Latinská	24
Austrálie a	3
svět	43

Pramen: CIA Word Factbook 1997.

1.3.2. Rozmístění obyvatelstva ve vztahu k přírodním a socioekonomickým faktorům

Nerovnoměrnost v rozmístění obyvatelstva se projevuje jak na globální, tak i na regionální úrovni. Je multi - kauzálně spjatá s mnohými historickými, přírodními, ekonomickými a politickými jevy a procesy, které se odlišně uplatňují v různých regionech.

V období historického vývoje se za nejlidnatější světadíl považuje Asie. Její obyvatelstvo zaujímalo vždy více než polovinu populace světa a s výjimkou 19. století a první poloviny 20. století se tento podíl mírně zvyšoval. V roce 1996 zde žilo 3,4 mld. obyvatel. Když k tomu přidáme obyvatelstvo Evropy a bývalého SSSR, zjistíme, že na euroasijském kontinentě se nachází 4,2 mld. obyvatel, což tvoří téměř tři čtvrtiny světové populace. Tento počet obyvatel žije na území, jehož plocha zaujímá pouze 40 % povrchu souše. Vývoj podílu obyvatelstva Evropy charakterizuje určitý růst v 18. a 19. století přestože docházelo k migracím obyvatelstva do Ameriky. V současnosti se tento podíl snižuje v důsledku malého přirozeného přírůstku. Podíl obyvatel Afriky je v současnosti kolem 12,5 % s tendencí mírného růstu. Tento kontinent měl původně větší podíl na světové populaci, ale v průběhu 17. až 19. století bylo násilně odsunuto 25 – 30 mil. černošského obyvatelstva převážně do Ameriky. Vedle přímých ztrát se následky projevily v deformaci populačních procesů, což způsobilo populační devastaci tohoto kontinentu. Obyvatelstvo Ameriky mělo až do 18. století relativně nízký podíl (na základě odhadu jeho počtu). Od 19. století začíná jeho podíl narůstat v důsledku velké imigrační vlny především evropského obyvatelstva a později i značného přirozeného přírůstku.

Ještě markantnější je rozdíl mezi koncentrací obyvatelstva na severní a jižní polokouli. Na jižní polokouli žije pouze 10 % obyvatel Země, i když plocha souše zde představuje 25 % celosvětové. Z tohoto počtu obyvatel je téměř čtvrtina soustředěna na ostrově Jáva.

Tabulka č. 4: Podíl kontinentů na ploše a obyvatelstvu světa v roce 1996

Kontinent	Rozloha		Obyvatelstvo	
	mil. km ²	v %	mil.	v %
Evropa	4,9	3,6	507	8,8
bývalý SSSR	22,4	16,5	293	5,1
Asie	27,6	20,3	3432	59,4
Euroasie celkem	54,9	40,5	4233	73,3
Afrika	30,3	22,3	730	12,6
Severní Amerika	21,5	15,8	295	5,1
Latinská Amerika	20,5	15,1	489	8,4
Austrálie a Oceánie	8,5	6,3	27	0,5

Pramen: CIA Word Factbook 1997.

Významným faktorem v rozmístění obyvatelstva je vzdálenost od moře – v pobřežním pásu do 50 km, které zaujímá 12 % rozlohy, žije asi 29 % obyvatel. Polovina světové populace pak žije do 200 km od pobřeží a rovněž hustota zalidnění výrazně klesá s růstem vzdálenosti od moře. Určité odlišnosti mají některé světadíly. V Evropě připadá největší část obyvatel na pásmo ve vzdálenosti 200 – 500 km, což souvisí s vývojem rozmístění ekonomických aktivit. Naproti tomu téměř 80 % populace Austrálie je lokalizováno do 50 km od pobřeží.

Dalším faktorem rozmístění obyvatelstva je nadmořská výška. Do 200 m žije přes 60 % obyvatelstva, i když tyto oblasti zaujímají jen 28 % souše. Pouze na kontinentech s převahou tropického klimatu (Afrika, Jižní Amerika) žije na těchto územích méně než polovina obyvatelstva.

Rozmístění obyvatelstva světa velmi významně ovlivňují i klimatické podmínky. V mírně teplém podnebném pásu žije na 17 % souše 53 % obyvatelstva, zatímco v oblastech stepí, pouští a tunder na 38 % souše jen 8 % obyvatelstva.

1.4. DYNAMIKA OBYVATELSTVA

Obyvatelstvo nelze považovat za statický element, naopak vyznačuje se silnou dynamikou změn počtu, struktury, prostorového rozložení a dalších znaků. Vlastní dynamika obyvatelstva zahrnuje velké množství procesů, které se na různých geografických úrovních projevují diferencovaně. Velké množství forem demografické dynamiky můžeme rozdělit do tří kategorií pohybu.

Přirozený pohyb obyvatelstva (vnitřní změny) je výsledkem přirozeného rozmnožování a odumírání obyvatelstva. Podle vztahu těchto procesů je to přirozený přírůstek nebo úbytek obyvatelstva.

Sociálně-ekonomický pohyb zahrnuje přesuny obyvatelstva mezi jednotlivými sociálními skupinami. Tento pohyb je zpravidla následkem sociálně právních změn týkajících se významných demografických charakteristik obyvatelstva (změna povolání a zaměstnání, změny úrovně vzdělání, změny sociální příslušnosti). Výsledkem tohoto pohybu jsou změny ve struktuře obyvatelstva podle ekonomických a kulturních znaků.

Mechanický pohyb (mobilita) obyvatelstva zahrnuje všechny prostorové přesuny obyvatelstva bez ohledu na vzdálenost (uvnitř regionů, vnitrostátní, zahraniční), délku trvání (trvalé, dočasné), účel pohybu (ekonomický, politický), formu (individuální, skupinové) a další charakteristiky. Největší pozornost je obvykle věnována migračním pohybům zahrnujícím emigraci a imigraci obyvatel. Podle poměru obou těchto složek se hodnotí migrační přírůstek nebo úbytek obyvatelstva.

Mezi sociálně-ekonomickým a mechanickým pohybem existují dosti silné závislosti. Změny pracovního místa, zvýšení kvalifikace vede zpravidla k prostorovým přesunům obyvatel (dojíždka do zaměstnání, migrace), nemluvě o tak velkých ekonomických transformacích, které způsobila industrializace a důsledkem byly rozsáhlé přesuny obyvatel do měst (urbanizace), případně vyvolaly velké denní přesuny obyvatelstva v prostoru (dojíždka do zaměstnání).

Na celosvětové úrovni ovlivňuje růst obyvatelstva výlučně pouze přirozený pohyb. V současnosti to všeobecně platí i pro úroveň kontinentů, ale v minulosti byly rozsáhlé migrační pohyby mezi jednotlivými světadíly. Migrace se výrazněji projevují na regionální úrovni, ale i v rámci úrovně jednotlivých států mohou být důležitou složkou celkové bilance obyvatelstva.

Význam migrace všeobecně vzrůstá s poklesem hierarchické úrovně území a s růstem diferencovanosti prostorové ekonomické struktury. V rozvíjejících se městech mají zpravidla migrace větší váhu v celkové bilanci obyvatelstva než přirozený pohyb a dosahují i větší intenzity ve srovnání s celostátní úrovní. Migrační pohyb obyvatel městských zón je zpravidla relativně větší, než ve městě jako celku.

1.4.1. Přirozený pohyb obyvatelstva

Přirozený pohyb zahrnuje populační procesy, které souvisí s rozmnožováním a odumíráním obyvatelstva. Hlavními procesy tohoto pohybu jsou **porodnost** (natalita) a **úmrtnost** (mortalita). Tyto hlavní procesy, které přímo vstupují do bilance pohybu obyvatelstva, ovlivňuje mnoho biologických,

historických a socioekonomických faktorů a procesů. Z dalších populačních procesů jsou to hlavně sňatečnost, rozvodovost a potratovost, které sice nevstupují přímo do bilance přirozeného pohybu, ale ve velké míře mohou ovlivnit základní procesy, především porodnost.

Porodnost a plodnost – natalita a fertilita

Z hlediska reprodukce obyvatelstva má mimořádný význam počet narozených. Je ovlivněn, stejně jako další charakteristiky, rozsahem sledované populace a velikostí časové jednotky – zpravidla jsou to ukazatele za jeden rok. Vlivy rozdílných rozsahů souboru se eliminují relativními ukazateli, při kterých se počet narozených porovnává se středním stavem obyvatelstva. Nejčastěji se používá:

- **míra porodnosti** nebo natalita, což je počet narozených na 1000 obyvatel středního stavu:

$$N = \frac{N}{S} \times 1000$$

kde N = narození
S = střední stav obyvatelstva

- **míra živorodnosti** nebo tzv. efektivní natalita, což je počet živě narozených na 1000 obyvatel středního stavu:

$$N_z = \frac{N_z}{S} \times 1000$$

kde N_z = živě narození
S = střední stav obyvatelstva

Rozdíl obou ukazatelů není velký a ve vyspělých zemích dosahuje pouze 0,1 až 0,3 promile. Tyto ukazatele dosahovaly v ČR v roce 1997 následujících hodnot:

- natalita 8,9
- efektivní natalita 8,8

Natalita a efektivní natalita jsou považovány za hrubé všeobecné míry; nezohledňují vnitřní diference populačního souboru, v kterém se uskutečňuje reprodukce (struktura podle věku a pohlaví). Používají se především pro mezinárodní srovnání (v mnoha státech jsou to jediné dostupné ukazatele).

Při analýze reprodukce obyvatelstva je vhodné používat ukazatele **plodnosti** (fertility). Jeho výpočet je založen na porovnání počtu narozených dětí s počtem žen v reprodukčním věku, tj. ve věku 15 až 49 let. Rozlišujeme hrubou fertilitu a čistou fertilitu:

- **hrubá fertilita** je počet narozených na 1000 žen v reprodukčním věku:

$$f_x = \frac{N}{F_{15-49}} \times 1000$$

kde N = počet narozených
F₁₅₋₄₉ = počet žen v reprodukčním věku

- **čistá fertilita** je počet živě narozených na 1000 žen v reprodukčním věku:

$$f_x = \frac{N_z}{F_{15-49}} \times 1000$$

kde N_z = počet živě narozených
F₁₅₋₄₉ = počet žen v reprodukčním věku

Kromě toho se konstruují ukazatele **specifické plodnosti**, tj. míra plodnosti pro jednotlivé věkové kategorie žen (obvykle pětileté). Často se používá ukazatel tzv. **úhrnná plodnost** – je to součet měr plodnosti žen v reprodukčním věku, tedy počet dětí narozených jedné ženě za předpokladu zachování plodnosti daného roku.

Na základě úhrnné plodnosti se konstruuje tzv. **hrubá míra reprodukce** (hmr) – je to součet měř plodnosti vynásobený podílem děvčat při narození (u nás se používá koeficient 0,485, což vychází z dlouhodobějšího průměru – na 100 děvčat se rodí 106 chlapců). Hrubá míra reprodukce představuje průměrný počet živě narozených dívek jedné ženě za předpokladu, že by po celou dobu zůstala zachována úroveň plodnosti žen a za předpokladu neexistence úmrtnosti v reprodukčním období; zhruba lze říci, že pokud $hmr > 1$ je zajištěna reprodukce, pokud $hmr < 1$ nikoli.

Čistá míra reprodukce nám říká, kolik děvčat, které se narodí jedné ženě v reprodukčním období, se dožije věku matky v době porodu.

Tyto ukazatele byly pro ČR v roce 1997 následující:

- hrubá fertilita 34,4 ‰
- čistá fertilita 34,3 ‰
- úhrnná plodnost 1,2 dětí
- hrubá míra reprodukce 0,57
- čistá míra reprodukce 0,56

Kontinentální diferenciaci světa podle porodnosti a úhrnné plodnosti dokumentuje tabulka č. 5. V roce 1998 byla průměrná natalita 22 dětí na 1000 obyvatel, nad průměrem byla v Africe a v Latinské Americe, Asie dosahovala hodnoty celosvětového průměru a v ostatních oblastech byla pod celosvětovým průměrem. Velká variabilita v hodnotách porodnosti je mezi jednotlivými státy.

Tabulka č. 5: Přirozený pohyb obyvatelstva v roce 1998

	Natalita	Mortalita	Přirozený přírůstek
Fvrna	10	10	0
bývalý SSSR	12	14	-2
Asie	22	8	14
Afrika	38	14	24
Severní Amerika	14	9	5
Latinská Amerika	23	7	16
Austrálie a Oceánie	18	7	11
svět	22	9	13

Pramen: U.S. Census Bureau, 1999.

V Africe dosahovala většina států (kromě Mauritie, Seychel a Tuniska) hodnot nad světovým průměrem a kromě Alžírsko, Egypta, Maroka, Gabunu, Zimbabwe a JAR i hodnot nad africkým průměrem, který je mimořádně vysoký (38 narozených dětí na 1000 obyvatel). V Latinské Americe dosahovaly nadprůměrných hodnot Dominikánská republika, Haiti, státy pevninské Střední Ameriky (kromě Panamy a Kostariky) a ze států Jižní Ameriky Bolívie, Paraguay a Peru. Také asijské státy kromě Číny, Japonska, obou Korejí, Hongkongu, Singapuru, Thajska, Vietnamu, Srí Lanky, Izraele a SAE měly nadprůměrnou porodnost. Nejnižší porodnost byla v té době v Evropě (především ve státech východní a střední Evropy), Japonsku, USA, Kanadě a Austrálii. V rozvinutých zemích jako celku byla porodnost 11 dětí na 1000 obyvatel, zatímco v rozvojových 25 dětí, tedy více než dvojnásobná.

Úmrtnost – mortalita

Druhou rozhodující složkou přirozeného pohybu obyvatelstva je **úmrtnost** (mortalita). Ukazatel všeobecné úmrtnosti vyjadřuje počet zemřelých na 1000 obyvatel středního stavu:

$$M = \frac{M}{S} \times 1000$$

kde M = počet úmrtí
S = střední stav obyvatelstva

Význam tohoto ukazatele je ve schopnosti charakterizovat všeobecnou úroveň úmrtnosti, přičemž však neumožňuje vyjádřit diferencovanost tohoto procesu pro jednotlivé kategorie obyvatel. V mezinárodním měřítku, vzhledem k nedostatku detailnějších informací v mnoha populacích, však plní nenahraditelnou

úlohu při porovnávání úrovně úmrtnosti. Spolehlivé údaje o úmrtnosti se v současnosti vztahují pouze asi na polovinu populace světa. Velké problémy způsobuje zejména analýza úmrtnosti obyvatel Afriky a jižní Asie, kde věrohodná registrace zahrnuje pouze desetinu až pětinu obyvatel a obvykle se opírá o statistické odhady.

V celosvětovém měřítku nemá ukazatel úmrtnosti takovou velkou variabilitu jako ukazatel porodnosti. Nejvyšší hodnoty dosahuje ve dvou větších oblastech, kterými jsou Afrika (s výjimkou jižních a severních oblastí) a některé populace v jižní a jihovýchodní Asii.

Charakteristickým rysem úmrtnosti je její klesající tendence, což je důsledek materiálního zlepšení života a zdravotní péče.

Všeobecnou úmrtnost ve značné míře ovlivňuje různá struktura (především věková) sledovaných populací – je to patrné i v tabulce č. 5, kde ukazatel úmrtnosti v Evropě je téměř o polovinu vyšší než v Latinské Americe; tento rozdíl je způsoben především velmi vysokým podílem mladého obyvatelstva v Latinské Americe a z celosvětového hlediska vysokým podílem starého obyvatelstva v Evropě. (ČR měla v roce 1997 úmrtnost 10,9 ‰).

Abychom mohli vyjádřit vnitřní rozdíly úmrtnosti v určité populaci, používáme ukazatel **specifické úmrtnosti**. Nejčastěji se tento ukazatel používá pro určité věkové skupiny, nebo pro strukturu obyvatelstva podle pohlaví. Křivka specifické úmrtnosti podle věkových skupin obyvatelstva má charakteristické U-rozložení, vyšší hodnoty jsou v nejmladších věkových kategoriích (především děti do jednoho roku), v následujících věkových kategoriích jsou minimální hodnoty a nárůst je opět až ve věkových kategoriích od čtyřiceti let výše. Z hlediska specifické úmrtnosti podle pohlaví je viditelná vyšší úroveň mužské úmrtnosti. Tato nadúmrtnost mužů je typická pro většinu populace světa, pouze v některých rozvojových zemích se neprojevuje.

Zvláštní význam je přisuzován úmrtnosti nejmladších skupin obyvatelstva. Statisticky se vykazuje nejen dětská, ale i kojenecká (do jednoho roku dítěte) a novorozenecká úmrtnost (do 28 dnů), případně i úmrtnost pro menší intervaly počátečního období života. Nejčastěji se používá ukazatel **kojenecké úmrtnosti**, který je k dispozici i v mezinárodním měřítku a zpravidla se považuje za jeden z ukazatelů socioekonomické vyspělosti (životní úroveň, zdravotnická péče, kulturní úroveň) každé populace. Vysoká kojenecká úmrtnost bývá určující složkou vysoké všeobecné úmrtnosti. Populace, které jsou úspěšné v snižování kojenecké úmrtnosti, zpravidla zaznamenávají i pokles všeobecné úmrtnosti. Diferenciaci kojenecké úmrtnosti podle kontinentů přináší tabulka č. 6. Nejnížší hodnoty (pod 10 promile) jsou v Severní Americe, v severní a západní Evropě a dále v Japonsku, Singapuru, Izraeli, Austrálii a na Novém Zélandě (ČR v roce 1997 5,9 ‰). Oblasti s nejvyšší kojeneckou úmrtností jsou především v Africe (kromě jižních a severních okrajů), kde v mnoha státech přesahuje hodnotu 100 promile.

Schopnost charakterizovat úroveň úmrtnosti má i ukazatel **střední délky života**. Tato charakteristika udává jaká je pravděpodobnost dožití, tj. kolik let života má před sebou osoba určitého věku (např. novorozenec). Střední očekávaná (pravděpodobná) délka života se určuje z **úmrtnostních tabulek** dané populace. Tabulky jsou jedním z modelů demografických procesů, v kterém se na určité modelové populaci (např. 100 tis. novorozenců) sleduje její postupné vymírání.

Nejčastěji se používá ukazatel střední délky života novorozenců, obvykle i v členění podle pohlaví (muži, ženy – střední délka života žen je ve většině států vyšší). Patří mezi jeden z mezinárodně sledovaných ukazatelů a podobně jako kojenecká úmrtnost je ukazatelem vyjadřujícím vyspělost státu.

Nejvyšší střední délka života (přes 75 let) je v Severní Americe a Evropě (kromě bývalých socialistických států), dále v Japonsku, Izraeli, Austrálii a na Novém Zélandě. Pro srovnání ČR 74 let (v roce 1997 muži 70 let a ženy 77 let). Oblasti s nejnižší střední délkou života (pod 55 let) jsou v Africe (většina států západní, střední a východní Afriky) a v některých státech Asie (Afghánistán, Bhútán, Kambodža, Laos).

Tabulka č. 6: Diferenciace světa podle kojenecké úmrtnosti a střední délky života (1998)

	Kojenecká úmrtnost	Střední délka života
západní Evropa	6	79
východní Evropa	16	72
bývalý SSSR	44	65
Blízký Východ	45	69
Asie	59	65
Afrika	88	51
Severní Amerika	8	76
Latinská Amerika	33	69
Austrálie a Oceánie	23	72
svět	58	63

Pramen: U.S. Census Bureau, 1999.

Přirozený přírůstek (úbytek)

Přirozený přírůstek vyjadřuje rozdíl mezi počtem živě narozených a zemřelých v určité populaci – používá se především relativní ukazatel (na 1000 obyvatel). Podle vztahu mezi počtem narozených a zemřelých může nabývat kladných hodnot, což znamená, že populace roste, nebo záporných hodnot, které indikují přirozený úbytek obyvatelstva.

$$P_p = \frac{N - M}{S} \times 1000$$

kde N = počet narozených
M = počet zemřelých
S = střední stav obyvatelstva

Přirozený přírůstek obyvatelstva světa dosáhl v druhé polovině 20. století nejvyšších hodnot v celém dosavadním vývoji. Relativní přírůstek byl nejvyšší počátkem sedmdesátých let (20 promile) a od té doby klesá, absolutní přírůstek je nejvyšší v současnosti. Ke konci devadesátých let přibývalo na světě kolem 80 mil. obyvatel za rok, což je zhruba 220 tis. denně.

Významné diference existují mezi kontinenty a státy (viz tabulka č. 5). Vysoce nadprůměrné přírůstky měla většina států Afriky (nejvíce Libye 37, Togo 35, Benin 33, Senegal 33, Libérie 31, Mali 31, Komory 31, Eritrea 30, Gambie 30, Mauretánie 30, Niger 30) a některé státy jihozápadní Asie (Irák 36, Saúdská Arábie 33, Omán 33, Jemen 33, Sýrie 32), nadprůměrný přírůstek byl také v Latinské Americe – především v některých středoamerických republikách (Nikaragua, Guatemala). Velmi nízký přirozený přírůstek je ve většině vyspělých států. Ve většině východoevropských zemí (kromě Albánie, Jugoslávie, Makedonie, Polska a Slovenska) v roce 1998 obyvatelstva přirozenou měnou ubývalo, z ostatních evropských zemí byl zaznamenán přirozený úbytek v ještě SRN, Itálii a v některých státech bývalého SSSR (Bělorusku, Gruzii, Rusku a Ukrajině). V České republice od roku 1994 obyvatelstva ubývá (v roce 1997 byl přirozený úbytek -2,1 ‰).

Model demografického cyklu

Jedním ze základních rysů přirozeného pohybu obyvatelstva je jeho časová a prostorová diferencovanost. Přesto byly zjištěny určité zákonitosti tohoto procesu a z nich se všeobecně uznává platnost koncepce **demografického cyklu**, který vyjadřuje charakteristické změny růstu obyvatelstva v čase. Podle této teorie (např. R. PEARL, 1938) se každá populace zpočátku rozmnožuje pomalu, později se přírůstky prudce zvyšují, v určité časové jednotce se růst začne zpomalovat a později se populace kvantitativně stabilizuje (teorie logistického růstu). Obvykle se vymezuje pět fází demografického cyklu:

1. fáze – vysoká porodnost, vysoká úmrtnost, nízký přirozený přírůstek
2. fáze – vysoká porodnost, pokles úmrtnosti, velmi vysoký růst přirozeného přírůstku
3. fáze – mírný pokles porodnosti, mírný pokles úmrtnosti, velmi vysoký přirozený přírůstek
4. fáze – prudký pokles porodnosti, stabilizuje se nízká úmrtnost, prudké snížení přirozeného přírůstku

5. fáze – stabilizace porodnosti i úmrtnosti na nízké úrovni, minimální přirozený přírůstek; počet obyvatel je stabilizován.

Většina rozvojových zemí je dnes ve druhé a třetí fázi demografického cyklu a jejich vysoký přirozený přírůstek a růst obyvatelstva se v rozhodující míře podílí na rychlém růstu obyvatelstva světa. Jsou to především země Latinské Ameriky, Afriky, jižní a východní Asie. Naproti tomu ve většině rozvinutých zemí Evropy, Severní Ameriky a bývalého SSSR, proběhly tyto fáze v 19. a počátkem 20. století a v současnosti jsou na konci demografického cyklu.

Je však nutné si uvědomit, že uvedené typy demografického cyklu byly odvozeny na základě poznatků z vývoje v Evropě. Lze předpokládat, že současný a budoucí vývoj demografických procesů v zemích Latinské Ameriky, Afriky a jižní Asie přinese nové poznatky.

1.4.2. Mechanický pohyb (mobilita) obyvatelstva

Pohybem obyvatelstva se zabývá více vědních disciplín, což způsobuje určité odlišnosti interpretace základních kategorií a jejich definic. Nejčastěji se pod pojmem pohyb (mobilita) obyvatelstva rozumí určitá změna v zařazení jedince v nějakém systému určených jednotek (útvary). V případě, že jednotkami takového systému jsou určité sociální útvary (profesní, sociální, kulturní skupiny), nazýváme tyto změny **sociální mobilitou** obyvatelstva. Pokud těmito jednotkami jsou prostorové (regionální) útvary, hovoříme o **prostorové mobilitě** obyvatelstva.

Mechanický pohyb obyvatelstva nebo také prostorová, regionální či geografická mobilita obyvatelstva zahrnuje všechny typy přemísťování (změny lokalizace) člověka. Můžeme rozlišit čtyři typy prostorových pohybů.

- A. **Migrace (stěhování) obyvatelstva** je pohyb obyvatelstva, který se váže na změnu trvalého bydliště bez ohledu na to, zda je to stěhování v rámci určité sídelní struktury nebo mezistátní stěhování. Nezařazujeme sem pohyby nomádů (pastýřů, sběračů, lovců). Migrace je nejvýznamnější typ pohybu obyvatelstva, pouze při tomto pohybu vznikají trvalé změny v prostorovém rozmístění obyvatelstva. Statisticky jsou zjišťovány pouze migrace překračující administrativní hranice.
- B. **Dočasné změny pobytu** nebo-li **sezónní migrace** jsou změny bydliště na určitý vymezený čas, kdy se místo trvalého pobytu nemění.
- C. **Dojíždka do zaměstnání** je takový pohyb ekonomicky aktivních obyvatel, který vyplývá z rozdílnosti místa jejich pracoviště a místa trvalého bydliště. Z formálního hlediska je to relativní pravidelnost pohybu obyvatel, často se tento typ mobility nazývá **kyvadlová migrace**. Velmi podobné znaky má i dojíždka studentů a žáků do škol. Úplné informace o dojíždce do zaměstnání poskytuje sčítání obyvatel.
- D. **Nepravidelné dočasné pohyby obyvatelstva** za účelem cestovního ruchu a rekreace, za nákupy a službami, atd. Společným znakem těchto pohybů je nepravidelnost, která se váže jak na účastníky tohoto pohybu, tak i na vzdálenost a směr pohybu. O těchto pohybech existuje málo spolehlivých a systematických informací.

Migrace obyvatelstva

Migrace je formálně dvojsměrný pohyb obyvatelstva – **imigrace** (přistěhování) a **emigrace** (vystěhování). Někdy se používá i pojem **reemigrace**, který označuje návrat emigrujících obyvatel do původního prostoru. Zvláštním procesem je pak **repatriace** – přestěhování obyvatel do těch prostorů, z kterých se násilně nebo dobrovolně vystěhovali. Repatriace je obvykle připravená a organizovaná a může být dobrovolná nebo vynucená.

Základním ukazatelem migračního pohybu je **hrubá migrace** nebo také objem migrace. Je to suma osob, které se zúčastňují migrace v určité územní jednotce. Dělíme ji na hrubou emigraci (suma všech emigrantů) a hrubou imigraci (suma všech imigrantů). Relativní podíl všech migrantů a středního stavu obyvatel daného území nazýváme **intenzitou migračního obratu**.

Čistá migrace se častěji nazývá **migrační saldo** a je to rozdíl mezi počtem imigrantů a emigrantů – kladné hodnoty znamenají, že území získává obyvatele migrací, záporné nám indikují, že migrací obyvatele ztrácí .

Významné mezikontinentální a mezinárodní migrace

Mezinárodní migrační pohyby obyvatelstva měly významnou úlohu v celém historickém vývoji lidstva. Jsou známé rozsáhlé prostorové pohyby obyvatelstva v Indii, Číně a Egyptě. V širším prostoru Evropy byly v 5. a 6. století zaznamenány rozsáhlé pohyby obyvatelstva, které jsou označovány **stěhováním národů**. V tomto období se na naše území dostávají první vlny Slovanů. Příkladem rozsáhlejších pohybů může být dále arabská expanze (7. století), normanské vpády, stejně jako vpády Tatarů, Mongolů a Turků, které se v určitých vlnách objevovaly až do pozdního středověku.

Odlíšné faktory začaly vystupovat v čase novodobých migrací obyvatelstva. Začaly působit především v důsledku rozvoje kapitalistické společenské formace, a to prostřednictvím rozmachu průmyslu ve velkých regionech, rozšiřování dopravních a informačních sítí, vytvářením zdrojů volných pracovních sil a pod. Tak se především v 19. a začátkem 20. století daly do pohybu početné skupiny obyvatelstva, které překračovaly hranice vlastních států a často směřovaly i do zámoří.

V prostorovém aspektu se velkou dynamikou vyznačuje Evropa, z které vycházely velké emigrační vlny, ale v současnosti je cílem imigrace. Naproti tomu velké prostorové koncentrace obyvatelstva v Asii – čínská, indická a japonská populace zůstaly relativně stabilní, méně postiženy zahraniční migrací.

Mezi největší migrace – rozsahem i významem patří emigrace evropského obyvatelstva do zámoří (osídlení Ameriky a Austrálie). V letech 1820 – 1959 imigrovalo do USA 41,5 mil. obyvatel, z toho podstatná část z Evropy (34,5 mil.). Do Kanady imigrovalo v období 1851 – 1957 asi 7,5 mil. osob. Rozsáhlá byla také imigrace do Argentiny kam, imigrovalo v letech 1856 – 1940 asi 7 mil. obyvatel a do Brazílie (v letech 1821 – 1940 asi 5 mil.). Dalším územím evropské emigrace je Austrálie a Nový Zéland, kam imigrovalo v letech 1820 – 1932 asi 3,5 mil. obyvatel.

Zvláštní typ migrace obyvatelstva (násilná migrace) tvořil mezikontinentální pohyb černochoů z Afriky do Ameriky. Probíhal v letech 1520 – 1850 a černoši byli násilně transportováni z ekvatoriální západní Afriky do severních oblastí Jižní Ameriky, na karibské ostrovy a na jih USA. Počet prodaných černochoů se v různých odhadech pohybuje mezi 10 – 20 mil., ztráty při transportu byly však téměř poloviční, takže se odhaduje, že Afrika ztratila nejméně 20 – 35 mil. obyvatel.

Emigrace obyvatel Číny a Japonska se orientovaly především na země jihovýchodní Asie (především z důvodů administrativních omezení týkajících se imigrace z těchto zemí do USA a Austrálie). V letech 1840 – 1947 emigrovalo z Číny asi 12 mil. osob, především do Thajska, Malajsie, Indonésie, Singapuru a Vietnamu.

Značného rozsahu dosáhla migrace politického charakteru na Indickém poloostrově. Mezi Indií a Pákistánem došlo po získání nezávislosti následkem politických a náboženských odlišností k rozsáhlé výměně obyvatelstva, která se týkala téměř 15 mil. obyvatel.

Poměrně významná je rovněž migrace Židů do Izraele. Už v letech 1919 – 1948 se do bývalé Palestiny přistěhovalo asi 425 tis. obyvatel. Imigrace židovského obyvatelstva se podstatně zvýšila po vytvoření samostatného státu a v letech 1948 – 1966 představovala kolem 1,2 mil. obyvatel. Zároveň nastal nucený odchod arabského obyvatelstva z tohoto území (asi 1,5 mil. obyvatel).

Velké přesuny obyvatelstva nastaly v Evropě za 2. světové války a po jejím ukončení. Většina pohybů po válce se realizovala na základě poválečných mírových smluv. Odhaduje se, že se přesunulo zhruba 30 mil. obyvatel, z toho asi 13,5 mil. Němců, 6,5 mil. Poláků a 2,1 mil. Čechů a Slováků.

Výrazně politický charakter měly některé emigrace z bývalých soc. zemí. Do tohoto typu můžeme zařadit asi 3 mil. obyvatel, kteří v letech 1950 – 1961 emigrovali z NDR do SRN. V důsledku revolučních událostí v Maďarsku emigrovalo v letech 1956 – 1957 asi 200 tis. obyvatel a obdobně po okupaci Československa v letech 1968 – 1969 emigrovalo asi 60 tis. obyvatel. Silný emigrační proud politického charakteru směřoval v roce 1989 z bývalé NDR do SRN.

Velkého rozsahu dosáhly pracovní migrace. Jejich počet vzrůstal v západní Evropě z 2 mil. na zač. 60. let až na 8 mil. obyvatel v polovině 70. let. Nejvíce imigrantů bylo v SRN (2 mil.), Francii a Velké Británii. Relativně se nejvíce podílí na ekonomicky aktivním obyvatelstvu ve Švýcarsku a Lucembursku (kolem 1/3), v SRN kolem 10 %. Východiskovými zeměmi těchto emigrantů jsou země kolem Středozemního moře – Itálie, Španělsko, Portugalsko, bývalá Jugoslávie, Řecko, Turecko, Maroko, Alžírsko, Tunisko a Irsko.

Podobné migrace pracovního charakteru jsou známy i z dalších oblastí světa. V USA žije a pracuje asi 1,2 mil. zahraničních dělníků, především z Mexika, ostrovů v Karibském moři (Portoriko) a některých jihoamerických zemí (např. Kolumbie). Mezi arabskými státy jsou cílovými státy především Saúdská Arábie, Kuvajt, SAE a Omán. Zahraniční dělníci pochází většinou z Egypta, Jemenu, Jordánska, ale také z Pákistánu a Indie. V Africe migruje značný počet obyvatel z málo rozvinutých oblastí jižně od Sahary do JAR.

1.4.3. Syntetické hodnocení dynamiky obyvatelstva

Velká pozornost je v populačních analýzách věnována kvantitativnímu efektu celkové dynamiky obyvatelstva. Je jím **celkový pohyb obyvatelstva** jako výsledek přirozeného a mechanického pohybu. Projevuje se jako globální přírůstek nebo úbytek obyvatelstva. Význam tohoto ukazatele souvisí se schopností charakterizovat krátkodobý i dlouhodobý vývoj populace a nevyhnutelné je i jeho použití v prognózách vývoje obyvatelstva.

Celkový přírůstek nebo úbytek obyvatelstva se skládá z **přirozeného přírůstku** a **migračního salda** dané územní jednotky v určitém časovém období. Vzhledem ke skutečnosti, že přirozený pohyb je výsledkem dvou složek (porodnosti a úmrtnosti) a migrační pohyb je také výsledkem dvou složek (imigrace a emigrace) můžeme vypočítat celkový přírůstek z těchto ukazatelů:

celkový přírůstek = porodnost – úmrtnost + imigrace – emigrace

Můžeme ho vyjádřit jako relativní údaj na 1000 obyvatel středního stavu.

$$P_p = \frac{N - M + I - E}{S} \times 1000$$

kde

N	=	porodnost
M	=	úmrtnost
I	=	imigrace
E	=	emigrace
S	=	střední stav obyvatelstva

Celkový počet obyvatel v čase t (S_t) je potom výsledkem bilance určitého počátečního stavu obyvatelstva v čase o (S_o) a všech čtyřech složek pohybu v časovém intervalu mezi o a t .

$$S_t = S_o + N - M + I - E$$

Pohyb obyvatelstva tedy charakterizují dvě z následujících čtyřech teoreticky možných složek: přirozený přírůstek (PP), přirozený úbytek (PU), migrační přírůstek (MP) a migrační úbytek (MU). Ze vzájemně možných kombinací těchto složek lze odvodit čtyři typy populací s celkovým přírůstkem obyvatelstva:

typ A – kde $PP > MU$
typ B – kde $PP > MP$
typ C – kde $MP > PP$
typ D – kde $MP > PU$

a čtyři typy populací s celkovým úbytkem obyvatelstva:

typ E – kde $PU > MP$
typ F – kde $PU > MU$
typ G – kde $MU > PU$
typ H – kde $MU > PP$

Typologie územních jednotek na základě dynamiky obyvatelstva je poměrně často používána a nazývá se Webbovou typologií.

1.5. STRUKTURA OBYVATELSTVA

Mezi nejvýznamnější charakteristiky určité populace zařazujeme strukturu obyvatelstva. Přesto, že se při hodnocení struktury obyvatelstva používají ukazatele vztažené k určitému časovému okamžiku, je nutno všechny charakteristiky struktury chápat a interpretovat dynamicky, neboť jsou výsledkem předcházejícího vývoje. například současnou věkovou strukturu obyvatelstva ovlivnil vývoj populačních procesů v posledních 60 až 100 letech (porodnost, úmrtnost, migrace). Současná struktura obyvatelstva určité územní jednotky významně ovlivňuje budoucí demografické procesy a je nutné ji zohlednit při populačních prognózách.

Pro studium struktury obyvatelstva se v současnosti používá velké množství různých znaků a analytických i interpretačních technik. Rozhodující znaky nebo kriteria, podle kterých se struktura obyvatelstva sleduje jsou nejčastěji seskupovány do tří skupin:

1. **biologické znaky** (struktura obyvatelstva podle pohlaví, věku, zdravotního stavu, rodinného stavu apod.);
2. **ekonomické znaky** (struktura podle ekonomické aktivity, povolání a zaměstnání, sociální struktura apod.);
3. **kulturní znaky** (struktura podle vzdělání, národnosti, jazyková, religiózní struktura apod.).

1.5.1. Struktura obyvatelstva podle pohlaví a věku

Struktura obyvatelstva podle těchto znaků patří mezi základní charakteristiky každé populace. Mají také velký význam pro mnoho dalších demografických a geografických charakteristik. Na základě struktury podle pohlaví se sestavují specifické ukazatele pro vyjádření mnoha procesů (např. úmrtnosti, plodnosti, sňatečnosti atd.) a používají se i při konstrukci měr reprodukce, úmrtnostních tabulek a dalších demografických modelů.

Struktura obyvatelstva podle pohlaví se nejčastěji vyjadřuje dvěma způsoby. První vyjadřuje procentní podíl mužů a žen z celkového počtu obyvatel. Jinou možností poskytují **index femininity** (I_f) a **index maskulinity** (I_m), které udávají vzájemný podíl osob jednoho pohlaví k druhému.

$$I_f = \frac{\check{Z}}{M} \times 1000 \qquad I_m = \frac{M}{\check{Z}} \times 1000$$

kde \check{Z} = počet žen
M = počet mužů

Ve většině evropských států, v USA a bývalém SSSR je převaha ženského obyvatelstva, naopak převaha mužů je především v Indii, v některých islámských státech, v Hongkongu a Singapuru.

Nejčastěji používaný **způsob interpretace věkové struktury obyvatelstva** je **věková pyramida**. Vedle věkové struktury umožňuje tento grafický způsob zobrazit i strukturu obyvatelstva podle pohlaví. Podstatou věkové pyramidy jsou dva spojené grafy – histogramy četnosti mužů (levá část grafu) a žen (pravá část grafu). Na horizontální ose se zobrazuje počet obyvatel a na vertikální věkové kategorie. Věková pyramida se obvykle sestavuje pro jednotlivé věkové ročníky obyvatelstva nebo pro pětileté věkové kategorie.

Věkové pyramidy mohou nabývat různých tvarů, přičemž jako určité porovnávací normy slouží tři základní tvary. Věková pyramida tvaru A zobrazuje **progresivní typ** populace, kterou charakterizuje vysoký podíl dětského obyvatelstva (0 – 14 let), přičemž každý následující ročník narozených je početnější. Graficky se to projevuje širokou základnou pyramidy a předpokládá se rozšířená reprodukce obyvatelstva. Druhý charakteristický tvar pyramidy reprezentuje **stacionární typ** věkové struktury, kde složka dětská a postreprodukční (50 let a více) jsou téměř vyrovnány. V populaci s tímto tvarem pyramidy jsou obvykle vyrovnané počty narozených i zemřelých a charakterizuje ji jednoduchá reprodukce. Třetí základní tvar pyramidy má zúženou základnu, která je důsledkem zmenšování počtu narozených. Zobrazuje **regresivní typ** věkové struktury, kde složka postreprodukční převažuje nad dětskou a populace má zpravidla nedostatečnou reprodukci (v tomto typu je i ČR).

Demografické stárnutí populace je také vyjadřováno tzv. **indexem stárání**, což je poměr postreprodukční a dětské složky obyvatelstva. Často se používá členění obyvatelstva podle věku počátku a ukončení

ekonomické aktivity, kdy rozlišujeme obyvatelstvo **předproduktivní, produktivní a poproduktivní**. Věkové hranice pro zařazení do jednotlivých skupin jsou však v různých zemích odlišné. V České republice považujeme za předproduktivní obyvatelstvo ve věku 0 – 14 let, za poproduktivní ženy ve věku 55 a více let a muže ve věku 60 a více let, ostatní obyvatelstvo je v produktivním věku. Index stáří konstruovaný na základě těchto věkových skupin má potom následující tvar:

$$I_s = \frac{P_p}{P_{0-14}} \times 100$$

kde I_s = index stáří
 P_p = poproduktivní obyvatelstvo
 P_{0-14} = předproduktivní obyvatelstvo

1.5.2. Rasová struktura obyvatelstva

Kategorie lidská rasa se zpravidla používá na označení historicky zformovaných velkých skupin obyvatel, které spojuje společný vývoj. Tento vývoj se odráží v množství společných morfologických a fyziologických znaků, jejichž variabilita je podstatně nižší v rámci jedné rasy než mezi příslušníky různých ras. Nejčastěji se tyto velké skupiny obyvatel vyčleňují na základě shody fyzických znaků, které jsou dědičné. Zpravidla jsou to barva pleti, barva a tvar očí, barva a forma vlasů, morfologické znaky některých orgánů (tvar nosu, úst aj.). Stále častěji se v současnosti uplatňují populačně-genetické kritéria. Rasy jsou definovány jako velké skupiny obyvatel, které se navzájem signifikantně liší složením a četností genů a tomu odpovídajícím rozložením a četností dědičných znaků (např. H. G. ZIMPEL, 1980).

Antropologické klasifikace obsahují značný počet lidských skupin vyčleněných na základě různých rasových znaků (udává se 200 – 400 ras resp. nižších rasových útvarů). Jejich seskupením se vytvořil systém tří velkých ras – **europoidní** (bílé), **ekvatoriální** (černé) a **mongoloidní** (žluté). V některých klasifikacích jsou místo velké ekvatoriální rasy **africká negroidní** a **oceánská australoidní** rasa, v dalších je vyčleněna jako samostatná velká rasa **amerikoidní** (Indiáni). V současnosti některá členění mají nad velkými rasami další hierarchický stupeň – kmen, kdy rozlišují kmen západní **atlanticko-středozezeměmořský** (bílí a černí) a východní **tichooceánský** (žlutí).

Určité možnosti sjednocení různých antropologických rasových třídění poskytuje právě klasifikace, v které nejvyšší hierarchický stupeň tvoří tři velké rasy, které se člení na větve – europoidní na **severní** a **jižní**, ekvatoriální na **negroidní** (africkou) a **oceánskou** (australoidní) a mongoloidní na **asijskou** a **americkou** (indiánskou). Teorie zabývající se vývojem člověka a formováním rasové struktury se v převážné míře přiklánějí k názorům, že současné rasy tvoří jeden biologický rod (Homo sapiens). Biologicky se rasy považují za určité podskupiny lidského rodu. Plně životaschopné a plodné potomstvo se rodí z manželství partnerů libovolných rasových útvarů. Všechny současné rasy a přechodné formy mají vedle diferenačních znaků mnohem více a podstatně významnějších znaků společných (stejně potenciální předpoklady pro rozumovou a tvořivou činnost, schopnost pracovat, schopnost jazykové komunikace a pod.).

Tabulka č. 7: Zastoupení hlavních rasových útvarů světa v roce 1983

Rasové útvary	Počet obyvatel (v mil.)	Podíl (v %)
Velké rasy		
- Europoidní	1997	42,9
- Mongoloidní	890	19,1
- Ekvatoriální	340	7,3
Smíšené a přechodné formy		
- mezi europoidní a americkou	146	3,1
- mezi europoidní a asijskou	51	1,1

- mezi europoidní a negroidní	422	9,0
- mezi mongoloidní a australoidní	802	17,2
Ostatní rasové útvary	12	0,3
Celkem	4660	100,0

Pramen: MLÁDEK, 1992.

1.5.3. Ekonomická a sociální struktura

Mezi nejdůležitější klasifikace obyvatelstva na základě ekonomických znaků patří členění podle **ekonomické aktivity** obyvatelstva. Členění na ekonomicky aktivní a neaktivní není však dodnes zcela jednoznačné a v různých zemích se liší. Naše statistika považuje za ekonomicky aktivní všechny osoby zaměstnané nebo hospodářsky činné, v současnosti nezaměstnané hledající práci, dále ženy na mateřské dovolené, pracující důchodce a tzv. osoby zdržené od povolání (např. vojáci základní služby). Podíl ekonomicky aktivních z celkového počtu obyvatel charakterizuje **úroveň ekonomické aktivity**. Obvykle se používají ukazatele celkové úrovně ekonomické aktivity a úrovně ekonomické aktivity žen. Obyvatelstvo ekonomicky neaktivní bývá často dále členěno na **osoby nezávislé a závislé** na živiteli. Nezávislé osoby jsou především důchodci s různou formou důchodu. Mezi závislé osoby řadíme zvláště děti do 15 let, ženy v domácnosti, které nemají žádný zdroj příjmu a také učně a studenty.

Ekonomicky aktivní obyvatelstvo bývá dále strukturováno podle různých hledisek, z nichž za nejdůležitější lze považovat členění na **zaměstnané a nezaměstnané**. V České republice je zdrojem informací o **trhu práce** Výběrové šetření pracovních sil, jehož metodika koresponduje s definicemi a doporučeními Mezinárodní organizace práce (ILO). Výběrový soubor zahrnuje cca 28 tis. bytů (0,6 % trvale obydlených bytů), v nichž je šetřeno cca 72 tis. respondentů všech věkových skupin (minimálně 250 bytových domácností v každém okrese). Jedná se o kontinuální šetření, jehož výsledky jsou publikovány ve čtvrtletní periodicitě.

Zaměstnaní jsou všechny osoby 15-ti leté a starší, které ve sledovaném období patřily mezi placené zaměstnané (na základě pracovního poměru, dohody o provedení práce resp. pracovní činnosti, případně na základě jiného smluvního vztahu) nebo tzv. sebezaměstnané (pracující ve vlastní firmě, v pomáhající členové domácnosti a členové produkčních družstev).

Nezaměstnaní jsou všechny osoby 15-ti leté a starší, které ve sledovaném období souběžně splňovaly následující podmínky:

1. byly bez práce, což znamená, že nebyly ani v placeném zaměstnání, ani nebyly sebezaměstnané;
2. hledaly aktivně práci, čímž se rozumí např. registrace u úřadu práce, nebo jiné zprostředkovatelné práce, případně hledání práce přímo v podnicích, podnikání kroků pro založení vlastní firmy nebo hledání práce jiným způsobem;
3. byly připraveny k nástupu do práce okamžitě nebo nejpozději do 14 dnů.

Pokud osoby nesplňují alespoň jednu z těchto uvedených podmínek jsou považovány za zaměstnané nebo ekonomicky neaktivní.

Součtem zaměstnaných a nezaměstnaných získáme tzv. **pracovní sílu**, což jsou osoby starší 15-ti let splňující požadavky na zařazení mezi zaměstnané a nezaměstnané. Procentuální podíl nezaměstnaných na pracovní síle nazýváme **mírou nezaměstnanosti**:

$$R = \frac{U}{L} \times 100$$

kde R = míra nezaměstnanosti
L = pracovní síla

Obvykle rozlišujeme **obecnou míru nezaměstnanosti**, což je podíl všech nezaměstnaných na veškeré pracovní síle daného území a **specifické míry nezaměstnanosti** např. podle věkových nebo vzdělanostních skupin obyvatelstva určitého území.

Významným strukturálním znakem ekonomicky aktivního obyvatelstva je také jeho příslušnost k základním **sektorům národního hospodářství**. Často je používán v mezinárodních srovnáních jako ukazatel celkové úrovně ekonomického rozvoje. Vymezení sektorů však není zcela jednoznačné a mezi

jednotlivými zeměmi se může měnit. Většina statistik člení národní hospodářství na tři sektory – **primér, sekundér a terciér**, ale stále častěji (především ve vyspělých zemích) se začíná vymezovat i **kvartér**.

V našich podmínkách (např. PAVLÍK et al., 1986) se používá členění, které v hrubých rysech vychází z mezinárodně doporučené klasifikace ISIC (International Standard Industrial Classification of all Activities):

- I. (I) zemědělství, lesnictví a rybářství
- II. (II) průmysl a stavebnictví
- III. (III) doprava, spoje, obchod, pohostinství a ubytování, bytové hospodářství,
(IV) výzkum a vývoj, školství, veřejná správa, peněžnictví a pojišťovnictví, ostatní nevýrobní činnosti.

Zaměstnanost v jednotlivých sektorech se mění v závislosti na strukturálních změnách ekonomiky a společnosti. Ve většině vyspělých zemí byl dlouhodobý pokles zaměstnanosti v primárním sektoru doprovázen nárůstem sekundéru a později nastal významný nárůst terciéru.

Pro podrobnější členění do jednotlivých odvětví národního hospodářství se v ČR používá Odvětvová klasifikace ekonomických činností (OKEČ), která je kompatibilní s mezinárodní klasifikací ISIC.

Sociální struktura obyvatelstva je klasifikace na základě příslušnosti obyvatel k socioekonomickým nebo socioprofesionálním skupinám. Kategorie sociální struktury mají význam především pro politickou ekonomii a sociologii.

1.5.4. Jazyková a národnostní struktura

Interpretace základních kategorií používaných při hodnocení jazykové a národnostní struktury obyvatelstva bývá dost rozdílná, proto je vhodné provést obsahové vymezení jednotlivých pojmů. Pojem **národnost** označuje příslušnost obyvatel k určitému národu. Klíčový význam má kategorie **národ** a reprezentuje historickou formu lidské společnosti, která vznikla na základě pevného společenství, hospodářského života, společného jazyka, území, kultury, způsobu života, tradic a jejich odrazu v národní psychice a národním vědomí. Jak vyplývá z definice, národ není biologickou kategorií, nevymezuje soubor obyvatel na základě biologických znaků a pokrevní příbuznosti. Nelze ji zaměňovat s kategoriemi rasové struktury. Národnost jako etnický pojem je dále nutno odlišit od **státní příslušnosti**, která je výsledkem politické diferenciaci a souvisí se vznikem států.

V procesu formování národa sehraává jednu z nejvýznamnějších funkcí jazyk. Tato skutečnost nachází odraz v časté shodě názvů jazyka a národa, ale využívá se i při sestavování národnostní struktury obyvatelstva světa. Při grupování příbuzných národů se ve velké míře uplatňuje lingvistický princip a jazyková struktura. Porovnávání národnostní a jazykové struktury má i praktický statistický důvod. Obsah pojmu národ se určuje komplexem znaků, které se pro potřeby statistické klasifikace zohledňují jen velmi těžce. Klasifikace je nucena opírat se o jednodušší kritéria a nejčastěji jsou to právě jazykové charakteristiky. Přes tyto těsné souvislosti nelze zcela ztotožňovat jazykovou a národnostní strukturu obyvatelstva.

Příslušníci různých národů mohou hovořit stejným jazykem – např. mateřským jazykem Angličanů, Skotů, Američanů, Kanadčanů, Australanů je angličtina. Méně početné jsou případy, kdy příslušníci jednoho národa hovoří více jazyky – např. většina Irů hovoří anglicky, ale část používá i irský jazyk. Rozdílnost obou struktur souvisí především s procesy jazykové asimilace, jejichž důsledkem byly přechody resp. začlenění etnických menšin do větších seskupení, kterými byly zpravidla jazykově, ale hlavně politicko – ekonomicky vyspělejší národy.

Existují různé klasifikace jazyků, které se liší především ve výběru třídících znaků. Největší pozornost si **zasluhuje genealogická klasifikace**, která je výsledkem historicko-srovnávací metody. Podstatný význam má přitom rekonstrukce minulých jazyků, která se využívá jako prostředek vysvětlení vztahů mezi současnými jazyky. Jednotlivé jazyky se pak seskupují na základě současných podobností v oblasti slovní zásoby, gramatiky a jiných znaků, ale i na základě svého původu. Vznik **jazykové skupiny** se váže na existenci společného prajazyka, který jim poskytl určitou slovní zásobu a gramatické pravidla – např. pro jazyky románské jazykové skupiny byly prajazykem latina; některé jazykové skupiny se ještě člení na **jazykové podskupiny**. Jazykové skupiny se dále grupují do

jazykových rodin. Např. čeština je jazykem západoslovanské jazykové podskupiny, skupiny slovanských jazyků v indoevropské jazykové rodině.

Podle BRUKA (1981) byly nejpočetnějšími jazyky světa v roce 1978: čínský 934 mil. (je jedním jazykem pouze podle písma, nikoli mluvené řeči), anglický 380 mil., hindi (spolu s urdu) 275 mil., španělský 230 mil., ruský 220 mil., arabský, bengálský, indonéský – všechny po 140 mil., portugalský 125 mil., japonský 116 mil., německý 100 mil. a francouzský 90 mil. Těmito dvanácti jazyky hovořily dvě třetiny obyvatel světa. Oficiálními jazyky OSN jsou angličtina, arabština, čínština, francouzština, ruština a španělština.

Tabulka č. 8: Vybrané jazykové rodiny a skupiny světa v roce 1978

Jazyková rodina	Počet (v mil.)	Podíl (v %)
Indoevropská	1938	45,5
z toho skupina:	643	15,1
románská	506	11,9
germánská	413	9,7
slovanská	277	6,5
Semito-hamitská	203	4,8
z toho skupina:	153	3,6
Kavkazská	7	0,2
Drávidská	162	3,8
Uralská	24	0,6
Altajská	106	2,5
Korejci	57	1,3
Japonci	116	2,7
Baskové	1	0,1
Nigerijsko-kordofánská	245	5,7
Nilsko-saharská	25	0,6
Čínsko-tibetská	992	23,3
z toho skupina:	940	22,1
Thajská	60	1,4
Jihoasijská	73	1,7
Indonésko-oceánská	207	4,9
Ostatní	44	1,0
Celkem	4260	100,0

Pramen: BRUK (1981)

Příloha: Vybrané charakteristiky zemí světa

Země	1999		1998			
	Počet obyvatel (v mil.)	Hustota zalidnění	Kojenecká úmrtnost (v ‰)	Úhrnná plodnost	Střední délka života	
					muži	ženy
Česká republika	10,3	133	7	1,2	71	78
Albánie	3,4	123	45	2,5	66	72
Andorra	0,1	144	–	–	–	–
Belgie	10,2	312	6	1,6	74	81
Bělorusko	10,2	49	14	1,4	62	75
Bosna a Hercegovina	3,9	76	31	1,4	58	68
Bulharsko	8,2	74	13	1,2	68	76
Dánsko	5,3	125	5	1,7	74	79
Estonsko	1,4	34	14	1,3	63	75
Finsko	5,2	17	4	1,7	74	81
Francie	59,1	107	6	1,7	75	83
Chorvatsko	4,5	80	8	1,6	70	77
Irsko	3,7	54	6	1,9	73	79
Island	0,3	3	5	2,1	77	81
Itálie	57,6	196	6	1,2	75	82
Jugoslávie	10,6	104	11	1,8	71	76
Lichtenštejnsko	0,1	200	–	–	–	–
Litva	3,7	57	15	1,3	63	75
Lotyšsko	2,4	39	17	1,4	61	74
Lucembursko	0,4	167	5	1,7	74	81
Maďarsko	10,1	109	10	1,4	66	75
Makedonie	2	79	19	2,1	71	75
Malta	0,4	1 184	–	–	–	–
Moldavsko	4,3	130	44	1,6	60	69
Monako	0,1	16 410	–	–	–	–
Německo	82	235	5	1,3	74	80
Nizozemsko	15,8	466	5	1,5	75	81
Norsko	4,5	15	5	1,9	75	81
Polsko	38,7	127	13	1,5	69	77
Portugalsko	10	109	7	1,4	72	79
Rakousko	8,1	98	5	1,4	74	81
Rumunsko	22,5	97	19	1,2	67	74
Rusko	146,5	9	23	1,3	59	72
Řecko	10,5	82	7	1,3	76	81
San Marino	0,1	445	–	–	–	–
Slovensko	5,4	112	10	1,4	69	77
Slovinsko	2	98	5	1,3	71	79
Spojené království	59,1	245	6	1,7	75	80
Španělsko	39,4	79	7	1,2	74	82
Švédsko	8,9	22	4	1,6	77	82

Země	1999		1998			
	Počet obyvatel (v mil.)	Hustota zalidnění	Kojenecká úmrtnost (‰)	Úhrnná plodnost	Střední délka života	
					muži	ženy
Švýcarsko	7,1	180	5	1,5	76	82
Ukrajina	49,9	86	22	1,4	60	72
Afghánistán	25,9	40	144	6,9	47	46
Arménie	3,8	135	41	1,5	62	71
Ázerbájdžán	8	92	82	2,1	59	68
Bahrajn	0,7	963	–	–	–	–
Bangladéš	127,7	981	98	3,1	57	57
Bhútán	0,8	17	112	5,5	53	52
Brunej Darussalam	0,3	61	–	–	–	–
Čína[1]	1249,7	134	45	1,8	68	71
Hongkong	6,9	6 946	5	1,3	76	82
Macao	0,5	23 450	–	–	–	–
Filipíny	76,8	258	35	3,6	64	69
Gruzie	5,5	78	51	1,5	61	68
Indie	997,5	336	63	3,1	62	64
Indonésie	207	114	59	2,6	60	65
Irák	22,8	52	55	5,3	67	69
Izrael	6,1	296	8	2,7	77	80
Palestina	2,8	446	–	–	–	–
Írán	63	39	49	2,8	67	70
Japonsko	126,6	336	4	1,4	77	83
Jemen	17	32	72	6,4	58	61
Jordánsko	4,7	53	33	4,2	71	79
Kambodža	11,8	67	107	4,6	47	49
Katar	0,8	69	–	–	–	–
Kazachstán	15,4	6	58	2	58	69
KLDR	23,4	194	46	2,1	62	68
Korejská republika	46,8	475	8	1,7	70	78
Kuvajt	1,9	108	11	2,9	75	79
Kypr	0,8	82	–	–	–	–
Kyrgyzstán	4,7	25	75	2,8	59	68
Laos	5,1	22	92	5,8	52	55
Libanon	4,3	418	32	2,7	68	73
Malajsie	22,7	69	22	3,2	67	74
Maledivy	0,3	925	–	–	–	–
Mongolsko	2,6	2	66	2,6	59	64
Myanmar (Barma)	45	68	78	2,4	53	56
Nepál	23,4	164	76	4,5	58	58
Omán	2,3	11	26	5,9	69	73
Pákistán	134,8	175	93	5	58	60

Země	1999		1998			
	Počet obyvatel (v mil.)	Hustota zalidnění	Kojenecká úmrtnost (‰)	Úhrnná plodnost	Střední délka života	
					muži	ženy
Saúdská Arábie	21,4	10	41	5,9	68	72
Singapur	3,2	5 283	4	1,7	75	82
Spojené arabské emiráty	2,8	34	15	3,5	74	76
Srí Lanka	19	294	16	2,1	70	75
Sýrie	15,7	85	38	4	66	69
Tádžikistán	6,2	44	112	3,5	61	68
Thajsko	61,7	121	31	1,7	65	73
Turecko	64,4	84	38	2,5	70	75
Turkmenistán	4,8	10	73	3	58	65
Uzbekistán	24,5	59	71	3,3	60	68
Vietnam	77,5	238	36	2,4	65	70
Alžírsko	30,5	13	45	3,8	68	70
Angola	12,4	10	132	6,8	46	50
Benin	6,1	55	100	5,8	52	56
Botswana	1,6	3	59	4,4	39	41
Burkina Faso	11	40	109	6,6	45	47
Burundi	6,7	260	101	6,3	44	47
Čad	7,5	6	117	6,1	46	51
Džibutsko	0,7	28	–	–	–	–
Egypt	62,4	63	69	3,4	60	64
Eritrea	4	40	79	5,7	53	58
Etiopie	62,8	63	126	6,3	40	42
Gabon	1,2	5	85	5,4	54	60
Gambie	1,3	125	77	5,2	52	56
Ghana	18,9	83	78	5,2	55	59
Guinea	7,2	29	129	5,5	44	49
Guinea-Bissau	1,2	42	112	5,8	47	51
Jihoafrická republika	42,1	34	52	3,3	54	58
Kamerun	14,7	32	77	5,3	50	53
Kapverdy	0,4	106	–	–	–	–
Keňa	30	52	59	4,5	47	48
Komory	0,5	244	–	–	–	–
Kongo	2,9	8	103	6,1	45	49
Kongo, dem. rep.	49,8	22	102	6,4	47	51
Lesotho	2,1	69	78	4,8	52	56
Libérie	3	32	103	6,3	57	62
Libye	5,4	3	56	3,8	63	68
Madagaskar	15,1	26	91	5,4	52	54
Malawi	10,8	115	134	6,8	37	37
Mali	10,9	9	122	6,6	46	48

Země	1999		1998			
	Počet obyvatel (v mil.)	Hustota zalidnění	Kojenecká úmrtnost (‰)	Úhrnná plodnost	Střední délka života	
					muži	ženy
Maroko	28,2	63	53	3,1	66	71
Mauricius	1,2	576	17	1,9	67	75
Mauritánie	2,6	3	78	5,5	47	53
Mosambik	17,3	22	120	6,3	44	47
Namibie	1,7	2	67	4,9	42	41
Niger	10,5	8	114	6,8	42	41
Nigérie	123,9	136	71	5,2	53	54
Pobřeží Slonoviny	14,7	46	96	5,1	45	48
Rovníková Guinea	0,4	16	–	–	–	..
Rwanda	8,3	337	113	6,2	41	42
Senegal	9,3	48	61	5,6	55	60
Seychely	0,1	177	–	–	–	–
Sierra Leone	4,9	69	129	6,1	46	52
Somálsko	9,4	15	126	7,3	45	48
Středoafrická republika	3,5	6	106	4,9	45	49
Súdán	29	12	73	4,6	55	57
Svatý Tomáš	0,1	151	–	–	–	–
Svazijsko	1	59	–	–	–	–
Tanzanie	32,9	37	97	5,5	44	49
Togo	4,6	84	80	6,1	57	61
Tunisko	9,5	61	33	2,6	72	75
Uganda	21,5	108	93	7,1	42	43
Zambie	9,9	13	93	5,6	37	37
Zimbabwe	11,9	31	62	3,8	39	39
Antigua a Barbuda	0,1	153	–	–	–	–
Argentina	36,6	13	19	2,6	71	78
Bahamy	0,3	30	–	–	–	–
Barbados	0,3	620	–	–	–	–
Belize	0,3	11	–	–	–	–
Bolívie	8,1	8	64	4,4	58	64
Brazílie	168,1	20	37	2,3	59	70
Dominika	0,1	97	–	–	–	–
Dominikánská republika	8,4	174	44	3	68	72
Ekvádor	12,4	45	32	3	69	75
Grenada	0,1	285	–	–	–	–
Guatemala	11,1	102	48	4,5	63	69
Guyana	0,9	4	–	–	–	–
Haiti	7,8	283	99	4,4	49	54
Honduras	6,3	57	42	4,3	63	67
Chile	15	20	13	2,4	72	78

Země	1999		1998			
	Počet obyvatel (v mil.)	Hustota zalidnění	Kojenecká úmrtnost (‰)	Úhrnná plodnost	Střední délka života	
					muži	ženy
Jamajka	2,6	240	14	2,7	73	78
Kolumbie	41,5	40	25	2,8	66	74
Kostarika	3,6	70	13	2,8	74	78
Kuba	11,1	102	9	1,5	73	78
Nikaragua	4,9	41	42	3,9	64	69
Panama	2,8	38	24	2,6	72	77
Paraguay	5,4	13	37	3,8	70	74
Peru	25,2	20	43	3,2	68	72
Salvador	6,2	299	29	3,2	66	73
Surinam	0,4	3	–	–	–	–
Svatá Lucie	0,1	253	–	–	–	–
Svatý Kryštof a Nevis	0,1	114	–	–	–	–
Svatý Vincenc a Grenadiny	0,1	293	–	–	–	–
Trinidad a Tobago	1,3	252	19	1,9	68	73
Uruguay	3,3	19	14	2,4	72	79
Venezuela	23,7	27	28	3	70	76
Portoriko	3,9	439	12	1,9	70	79
Kanada	30,6	3	6	1,6	73	77
Mexiko	97,4	51	26	2,8	69	75
Spojené státy	272,9	30	6	2	73	80
Austrálie	19	2	5	1,8	77	83
Fidži	0,8	44	–	–	–	–
Kiribati	0,1	121	–	–	–	–
Marshallovy ostrovy	0,1	353	–	–	–	–
Mikronésie	0,1	165	–	–	–	–
Nauru	0,1	564	–	–	–	–
Nový Zéland	3,8	14	6	1,9	74	81
Palau	0,1	41	–	–	–	–
Papua Nová Guinea	4,7	10	57	4,3	57	59
Samoa	0,2	60	–	–	–	–
Šalamounovy ostrovy	0,4	15	–	–	–	–
Tonga	0,1	138	–	–	–	–
Tuvalu	0,1	416	–	–	–	–
Vanuatu	0,2	16	–	–	–	–
SVĚT CELKEM	5975	46	58	2,7	61	65

Prameny: World Bank, 2000; CIA, 2000; U. S. Census Bureau, 1999. World Health Report, 1999. České názvy zemí podle Číselníku zemí ČSÚ 1998.

[1] včetně Tchaj-wanu

Shrnutí kapitoly

Otázky ke cvičení z kapitoly 2

1. Co je předmětem výzkumu geografie obyvatelstva?
2. Jaký praktický význam najdete při studiu obyvatelstva v sociálně ekonomickém výzkumu?
3. Čím se zabývá demografická analýza?
4. Vývoj obyvatelstva v meziregionálním srovnání je velmi nerovnoměrný (např. vyspělé a rozvojové země). Přesvědčte se o tom sestavením kartogramu vývoj obyvatelstva v zemích světa (mapa a příslušná data jsou v příloze na www. Stránkách KRES)

Literatura

- [1] BRUK, I. S.: Naselenije mira. Etnografičeskij spravočnik, Nauka, Moskva 1981.
- [2] Demographic Yearbook. UN, New York 1990, 1996.
- [3] KORČÁK, J.: Úvod do všeobecné geografie obyvatelstva. SPN, Praha 1964.
- [4] MEADOWS, D. et al.: The Limits to Growth. Universe Book, New York 1972.
- [5] MLÁDEK, J.: Základy geografie obyvatelstva. SPN, Bratislava 1992.
- [6] PAVLÍK, Z. et al.: Základy demografie. Academia, Praha 1986.
- [7] SRB, V. et al.: Demografie. Svoboda, Praha 1971.
- [8] Statistická ročenka České republiky. Český statistický úřad, Praha 1998.
- [9] ZIMPEL, H. G.: Bevölkerungsgeographie und Ökumene. In: Sozial- und Wirtschaftsgeographie. List Verlag, München 1980.

INTERNETOVÉ ZDROJE

- www.census.gov
- www.czso.cz
- www.odci.gov

2. GEOGRAFIE SÍDEL

Cíl kapitoly

Časová náročnost

 7 hod. (1 – prezenční, 3 – samostudium, cvičení - 3)

2.1. VÝVOJ GEOGRAFIE SÍDEL

Počátky geografie sídel, stejně jako jiných geografických disciplin sahají do starověku a středověku. Především to byly různé popisy sídel a některých jejich znaků – polohy, vzhledu a jejich velikosti. První pokusy o systematické vysvětlení sídelně geografických poznatků nastaly až koncem 19. století, kdy se formuje geografie sídel jako zvláštní disciplína geografie a postupně se stává velmi rozšířenou geografickou problematikou.

Geografie sídel se nejdříve rozvinula v Německu; sídelním jevům věnoval pozornost už F. RATZEL ve své Antropogeografii, v jeho hodnoceních se odráží geografický determinismus. Dalším představitelem byl A. MAITZEN, který zkoumal formy sídel z hlediska etnické příslušnosti obyvatelstva – etnický determinismus. R. GRADMANN formuloval teze o tzv. starých a mladých sídelních oblastech Evropy.

Za zakladatele sídelní geografie se však považuje až O. SCHLÜTTER, který formuloval předmět geografie sídel. Podle něj se geografie sídel zabývá viditelnými sídelními jevy pozorovatelnými v kulturní krajině. Vlivem německé školy se silně rozvinulo hlavně **morfologicko-genetické** studium sídel. Z dalších geografů německé školy vyniká Z. HASSERT, který napsal první příručku o geografii měst.

Nejvýznamnějším německým geografem byl ovšem W. CHRISTALLER, který na empirických výzkumech sídelní sítě v jižním Bavorsku zformuloval **teorii centrálních míst**. Tato teorie přesahuje svým významem geografii sídel a patří mezi významné teorie společenských věd. Širokého uplatnění došla až v 60. letech, kdy byla „objevena“ americkou geografii a svůj význam neztratila ani v současnosti.

Po 2. světové válce se v německých mluvících zemích částečně navazovalo na morfologicko-genetický směr, významně se však dostávaly do popředí (zvláště od 60. let) směry vycházející z teorie centrálních míst – např. O. BOUSTEDT, R. KLOPPER, H. BOBEK. V oblasti sledování venkovských sídel patří mezi průkopníky H. LINDE.

Francouzská geografická škola navazovala na svého zakladatele VIDAL DE LA BLACHE a snažila se analyzovat sídelní jevy, hlavně města, přičemž přednost dávala **funkci sídel** před ostatními znaky. V rámci francouzské geografie byly vydány monografie měst (např. R. BLANCHARD. V oblasti venkovských sídel byl A. DEMANGEON iniciátorem výzkumu problematiky koncentrace a rozptýlenosti venkovských sídel, který probíhal v různých zemích světa. V poválečném období věnovala francouzská geografie hlavní pozornost studiu měst, a to problematice jejich funkční typologie, hierarchie a problematice urbanizace (např. M. SORRE, G. CHABOT, J. BEAUJEU-GARNIER).

Hlavní pozornost americké geografie sídel byla věnována původně problematice farmářského osídlení, nově kolonizovaným územím a později především problematice měst. Američtí geografové, sociologové a urbanisté obohatili geografii sídel o řadu nových koncepcí – koncepcie ekonomické základny města, teorie tzv. prvního města, teorie funkčně prostorové struktury a růstu měst a zasloužili se o masové zavedení matematicko-statistických metod a modelů do geografie sídel. Významnými reprezentanty byli např. D. HARRIS, B. BERRY, V. GARRISON, později R. GOLLEDGE.

Sídelní geografové z Velké Británie věnovali hlavní pozornost změnám struktury osídlení jako důsledku industrializace. Věnovali se také otázkám velkých konurbací a nových měst a po 2. světové válce také problematice centrálních míst – např. R. DICKINSON, H. BRACEY, A. SMAILES. S anglosaskou geografii je úzce spjatá také skandinávská, zvláště švédská geografie sídel (S. GODLUND, W. OLSSON).

Polská geografie se v meziválečném období rozvíjela pod vlivem německé a francouzské geografie a hlavní pozornost věnovala studiu venkovských sídel – např. M. KIELCZEWSKA. V poválečném období dochází k zesílení vlivu anglo-americké geografie a převažují práce zaměřené na problematiku měst, především funkční typologie a hierarchie a na problematiku urbanizace. Hlavními představiteli jsou J. KOSTROWICKI, K. DZIEWOŃSKI, A. ZAGOZDŻON, M. JERCZYŃSKI, P. KORCELLI a další.

Sídelní geografie v bývalém SSSR se prakticky rozvinula až po 2. světové válce. Hlavní pozornost byla věnována otázkám geografické polohy měst (např. N. BARANSKIJ, J. MAJERGOJZ) a dále otázkám změn struktury osídlení důsledkem industrializace (vznik nových měst) a otázkám geneze a přeměn funkcí měst. Významnými představiteli jsou např. J. SAUŠKIN, J. PIVOVAROV, G. LAPPO.

V československé geografické literatuře lze rozlišit několik směrů při zkoumání sídel. Především je to směr morfologicko-genetický, který převažoval zhruba do 60. let našeho století; hlavními protagonisty zde byli F. KOLÁČEK, F. ŘÍKOVSKÝ, Z. LÁZNIČKA a Š. FEKETE. Od poloviny 60. let se začala zkoumat problematika centrálních míst, regionálních systémů a sfér vlivu měst; hlavními představiteli zde jsou M. BLAŽEK, J. VEREŠÍK, O. BAŠOVSKÝ, A. BEŽÁK, M. HAMPL a K. KÜHNL.

Závěrem lze vytypovat hlavní trendy geografie sídel (podle BAŠOVSKÝ, 1985):

1. zkoumání měst nebo také geografie měst, v současnosti silně zastoupená ve světové geografii sídel, a to především funkčně-strukturní aspekty hodnocení; velká část prací se zabývá problematikou velkoměst. Zkoumání venkovských sídel z tohoto metodického pohledu je podstatně méně zastoupeno, i když v některých zemích např. Francie je to tradiční výzkum.
2. směr morfologicko-genetický velmi rozšířený před 2. světovou válkou, zvláště při výzkumech venkovského osídlení.
3. problematika sídelních sítí a jejich struktury, hierarchie sídel – přímo vyúsťuje do aplikačních prací.

Předmětem geografie sídel je podle BAŠOVSKÉHO (1985) výzkum struktury, vzájemných vztahů a specifických vlastností sídel z časoprostorového aspektu.

Hlavními řešenými problémy jsou:

- komplexní analýza struktury jednotlivých sídel, především měst;
- analýza procesů formování a fungování měst a sídelních systémů;
- výzkum vztahů mezi středisky a jejich zázemím;
- problémy urbanizace a transformace venkovského osídlení.

2.2. VZNIK A VÝVOJ MĚST

Urbanizace je společenský proces formování a rozvoje městského způsobu života, růstu úlohy měst ve vývoji společnosti a pronikání městských prvků do prostoru celého osídlení; nejcharakterističtější znakem je koncentrace obyvatelstva do měst.

Rozlišujeme tři fáze urbanizace:

- urbanizaci předindustriální epochy;
- urbanizaci industriální epochy (hlavní městotvornou složkou je průmysl);
- urbanizaci postindustriální epochy (hlavní městotvornou složkou jsou služby – terciér a kvartér).

2.2.1. Města předindustriální epochy

Vznik sídel byl výsledkem první společenské dělby práce, tj. vyčlenění prvních zemědělců. Později došlo k oddělení řemesel a jejich soustředění v určitých sídlech – vznikly zárodky prvních měst. Vznik měst pak podmínila třetí společenská dělba práce, tj. oddělení výměny zboží od řemesel. Město se stává centrem zemědělské oblasti a soustřeďuje obchod a řemesla. Později se stává i obranným,

administrativním a náboženským střediskem. Město se stává místem bydlení privilegovaných tříd. Řemeslo, obchod, obranná a administrativní funkce tvoří základ města od nejstarších dob až do průmyslové revoluce.

Nejstarší města vznikala v 5. až 2. tisíciletí př. n. l. v oblasti Blízkého Východu. Tato nejstarší města vznikla sjednocením rodových společenstev především pro účely společné výstavby a udržování zavlažovacích zařízení v oblastech Mezopotámie, Íránu a Egypta (např. Babylon, Ur, Ninive, Théby); někdy jsou však za nejstarší města na světě považována Jericho a Byblos. Se vznikem prvních států vzniká zvláštní typ města – hlavní město; často si jednotliví vládcí budovali vlastní hlavní města. Počet obyvatel těchto starověkých měst byl někdy velmi vysoký – např. Babylon měl v době největšího rozkvětu asi 500 – 600 tis. obyvatel (hlavní část obyvatelstva tvořili otroci). Hlavní znaky těchto měst: palác vládců, v okolí náboženské budovy a domy dvořanů, vojáků a řemeslníků; už v nejstarších městech dochází k diferenciaci čtvrtí.

Městské civilizace se postupně rozšiřovali i do dalších oblastí Středozeří. Féničané zakládali města na pobřeží Středozeřího moře – např. Tyr a Sidon, později Kartágo a Cádiz. Staří Řekové založili množství měst v širší oblasti Egejského moře – nejstaršími byla např. Trója, Mikény, Olympia, Delfy, Atény, Sparta. I řecká města vznikla jako svazy rodových společenstev rolníků (např. Sparta) nebo rybářů (Atény). Hlavní funkcí byla zpočátku politická a obranná funkce, později řemeslo a obchod. Řecký obchod a s ním i městská civilizace se později rozšířily od Gibraltaru po Kavkaz. Počtem obyvatel vynikaly především Atény – v 5. století př. n. l. asi 150 tis. obyvatel a Syrakusy (asi 100 tis. obyvatel). Charakteristickým rysem řeckých měst byla pevnost – akropole a náměstí – agora.

V helénistické době byl velkým zakladatelem měst Alexandr Veliký. Tato města obvykle nesla jeho jméno – nejvýznamnější byly egyptská Alexandria. Po jeho vzoru zakládali města i další panovníci – vznikla celá řada Antiochií (16), Seleucií a Laodocií.

Z Řecka přechází městská civilizace na Apeninský poloostrov. Řím vzniká opět jako středisko rodových společenstev Latia, stává se hlavním městem republiky, později říše a na svou dobu dosahuje obrovské velikosti (v době největšího rozkvětu kolem 1 mil. obyvatel). Jeho růst se částečně opíral o výrobní a obchodní aktivity, především však o politicko-administrativní, vojenskou a náboženskou funkci. Rovněž Římané zakládali množství nových měst, která vznikala při vojenských táborech (např. Kolín, Štrasburk, Vídeň, Budapešť, Barcelona, Marseille, Paříž, Londýn atd.). Plány mnoha z těchto měst navazovaly na plán vojenského tábora – dvě na sebe kolmé cesty a obdélníkové bloky.

Po zániku Římské říše nastal v Evropě dočasný úpadek měst a města začínají opětovně vznikat v 7. – 8. století, u nás hlavně až v 12. – 15. století. Vznik středověkých měst na našem území podmiňovaly hlavně tři faktory:

- opětovné oddělení řemesla od zemědělství a rozvoj obchodu;
- upevnění královské moci;
- příchod nového obyvatelstva především z Německa.

Tímto způsobem u nás vznikla hustá síť svobodných obchodních nebo hornických měst s různými právy a množství městeček (městysů) s omezenými právy získanými od jednotlivých feudálů.

Naše středověká města vznikala většinou dvěma způsoby:

1. spontánně přeměnou ze starších sídel, např. Praha, Brno;
2. založením na „zelené louce“ – obvykle šachovnicovitý půdorys, např. Uherské Hradiště.

Ústředním prostorem města bylo tržiště – čtvercové (České Budějovice, Plzeň) nebo vřetenovité (Litomyšl, Svitavy). Na náměstí byl obvykle kostel a radnice, kolem náměstí bydleli obchodníci a šlechta, v bočních ulicích potom řemeslníci. Na strukturu města měla velký vliv obranná doktrína středověku. Města byla obehnaná obvykle kruhovými hradbami a zaujímal co nejmenší plochu – typické byly úzké ulice, poschoďové domy; počet obyvatel obvykle 5 – 10 tis. Také lokalizace měst byla na územích, která šla dobře bránit (na ostrovech, soutocích řek, návrších). Zvláštní vývoj měla hlavní města, byla větší a hradby měla obvykle až za předměstími.

2.2.2. Města industriální epochy

V 18. – 19. století vzniká nová městotvorná funkce – průmyslová výroba. Velký počet lidí začíná být zaměstnán ve velkovýrobě a dochází k významným přesunům obyvatelstva z venkova do měst.

Průmysl zpětně působí na rozvoj funkcí obchodu, finančnictví, administrativy, školství a kultury. Revolučním faktorem se stává doprava – pozice města na železnici vyvolává významnou diferenciaci v síti měst a vznik nových měst (u nás např. pokles významu Chrudimi, v předindustriální epoše významného centra správy ve východních Čechách a vzrůst významu průmyslových a podstatně dříve na železnici ležících Pardubic). Výrazný rozvoj vyvolaný průmyslem v ČR reprezentuje např. Ostrava, severočeská města, ve 20. století Zlín.

Hlavní znaky měst industriálního období (podle BAŠOVSKÝ, 1985):

- a) rychlý růst městského obyvatelstva – v roce 1800 bylo na světě asi 750 měst nad 5 tis. obyvatel, 200 nad 20 tis. a 45 nad 100 tis. a žádné město nemělo více než 1 mil. obyvatel; v roce 1950 bylo ve stejných kategoriích 27600, 5500, 880 a 50 měst. Podstatně vzrostl také podíl obyvatel měst na světové populaci:

Rok	1800	1850	1900	1950	1990	2000
Podíl (v %)	3,0	6,4	13,6	29,8	46,5	51,1

Pramen: BAŠOVSKÝ, 1985.

- b) městský fenomén zasáhl všechny oblasti světa, a to jak se starou sítí měst (nová města v uhelných pánvích a kolem železnic), tak oblasti kde města nebyla (Severní Amerika, Austrálie). V Asii a Africe vznikají vedle domorodých měst nová koloniální města (např. Šanghaj, Hanoj, New Dillí, většina metropolí subsaharské Afriky).
- c) plošné rozšiřování měst do okolních obcí
- d) s růstem měst probíhá vnitřní diferenciacie města
- v prvním období liberálního kapitalismu živelný nekoordinovaný růst, kdy dochází k prolínání funkcí, v pozdějších obdobích se města začínají členit na funkční zóny. Především je to obchodně – oblužné centrum nebo také city či CBD (central business district), dále průmyslová, obytná, dopravně – skladová zóna, případně univerzitní a jiné zóny.

2.2.3. Současná urbanizace

Polský geograf R. DOMAŃSKI (1977) uvádí, že současné procesy urbanizace charakterizuje narůstání složitosti prostorových struktur. Vyčleňuje následující čtyři fáze vývoje městských prostorových útvarů:

1. Proces **koncentrace** do prostorově relativně malých městských prostorů. Je to fáze soustředěného města průmyslového charakteru, která je charakteristická pro města Evropy a Severní Ameriky v 19. a začátkem 20. století. Počet obyvatel měst jen mimořádně překračuje milion obyvatel.
2. Ve druhé fázi se vedle procesů koncentrace začínají uplatňovat i procesy dekoncentrace a dochází k **aglomerování** sídelních útvarů. Pro tuto fázi je typický vznik městských aglomerací, které se stávají základními uzly prostorové organizace společensko ekonomického života. Městotvornými resp. aglomeračnětvornými funkcemi se ke konci této fáze vedle průmyslu stávají i terciér a kvartér. Ve fázi aglomerace se zvětšuje prostorový rozsah sídelních útvarů a největší městské útvary mají obvykle více než milion obyvatel.
3. Třetí fázi nazývá autor **metropolizací** sídelních útvarů. V této fázi vedle aglomeračních procesů sílí procesy prostorové integrace. První formou jsou procesy prostorové integrace sousedních aglomerací, jejichž důsledkem dochází ke splývání těchto prostorových útvarů. Druhou formou je růst závislosti a funkčních vazeb mezi aglomeracemi a ostatními velkými městy státu. V důsledku rozvoje dopravy a výměny informací není už vzdálenost limitujícím faktorem přeměny sídelních útvarů. Sídelní útvar pak lze vymezit jako integrovaný sídelní systém. Městotvornými resp. metropolitními funkcemi jsou hlavně terciér a kvartér a sídelní útvary přesahují hranici několika milionů obyvatel.
4. Čtvrtá fáze je **megalopolizace** sídelních útvarů. V této fázi procesy územní koncentrace a dekoncentrace ztrácejí význam. Nejcharakterističtějším rysem je růst složitosti funkčně prostorových struktur. Z hlediska měřítka překračují procesy megalopolizace hranice regionů a států a jejich velikost může přesahovat až několik desítek milionů obyvatel.

Hlavní rysy současné urbanizace (podle BAŠOVSKÝ, 1985)

1. Vznik a rozvoj velkoměst a megaměst

Podle statistik OSN bylo v roce 1900 300 velkoměst (nad 100 tis. obyvatel) a 11 měst s více než 1 mil. obyvatel. V roce 1970 již 2000 velkoměst a 150 milionových měst, v roce 1990 asi 250 milionových měst (včetně aglomerací). V posledních desetiletích dochází k nárůstu tzv. megaměst, což jsou města s více než 8 mil. obyvateli. Zatímco v roce 1950 byla na Zemi jen dvě megaměsta (New York a Londýn), v roce 1970 jich bylo jedenáct a v první polovině 90. let už 25 megaměst.

Tab.: Největší města v roce 1990 (včetně aglomerací, v mil. obyvatel)

New York	18,1	administrativní vymezení	7,3	Romhav	12,6	administrativní vymezení	9,9 ³
Sao Paulo	17,4		11,1	Tokio	11,9		8,2
Los Angeles	14,5		3,5	Moskva	11,9 ²		10,0 ²
Mexico	13,6		8,2	Buenos Aires	11,4		3,0 ³
Káhira	13,6 ¹		6,1 ¹	Calcutta	10,9		4,4 ³
Šanghaj	13,3		7,8	Peking	10,8		5,8
Soul	13,2 ³	>	10,3 ³	Rio de Janeiro	10,2	>	6,0

¹ 1986 ² 1989 ³ 1991

Pramen: Kapesní atlas světa, 1994.

Podle jiných údajů (OSN) je však největším městem světa Tokio, jehož aglomerace dosahovala v roce 1994 přes 26 mil. obyvatel.

2. Pro současnou epochu urbanizace jsou charakteristické nové prostorové socioekonomické útvary:
 - a) **aglomerace** = seskupení měst a příměstských sídel v kterém má vedoucí postavení jedno město, tzv. mateřské město (např. pařížská a., pražská a.).
 - b) **konurbace** = soubory blízko ležících, zhruba stejně velkých, administrativně samostatných měst, obvykle se společnou technickou sítí; vznikaly obvykle v uhelných pánvích – je třeba říci, že i v konurbacích si dalším vývojem získává jedno město vedoucí postavení (např. porúrská k. – Düsseldorf, hornoslezská k. – Katowice, doněcká k. – Doněck).
 - c) **megalopolis** = rozsáhlý urbanizovaný prostor mezi Bostonem a Washingtonem (250 km délky, 100 km šířky), soustřeďuje velký počet velkoměst a má přes 45 mil. obyvatel; předpokládá se, že do roku 2000 se podobné megalopole zformují v oblasti San Francisco – Los Angeles, Porúří, Beneluxu, Paříž – Londýn a především japonská megalopolis Tokio – Nagoya – Osaka.
3. Dalším znakem současné urbanizace jsou nové urbanizační procesy:
 - a) **citizace** = vylidňování center měst; v souvislosti s koncentrací terciárních funkcí do středu měst, dochází k významným rozdílům mezi denním a nočním obyvatelstvem středu měst.
 - b) **suburbanizace** = růst příměstských zón kolem měst, kde obyvatelé pracující ve městě bydlí.
 - c) **metropolizace** = soustřeďování obyvatelstva do velkoměst (metropolí), které integrují systém měst.
 - d) **rurbanizace** (rural – urban) = určitá modifikace procesu suburbanizace; v mnoha zemích (např. i ČR) dochází k poměšťování obyvatelstva, které nebydlí ve městech; obyvatelstvo je zaměstnáním „městské“, tj. pracuje v sekundéru a terciéru, ale bydlí na venkově.

2.3. KRITÉRIA VYMEZOVÁNÍ MĚST A DEFINICE MĚST

Definice města

Vymezení města je velmi komplikovaný problém, prakticky neexistuje jednotná definice a i z historického hlediska je jedna definice prakticky nemožná (např. starověká města byla často městy rolníků, dnes je hlavním znakem „neměstskosti“ území právě zaměstnanost v zemědělství).

Některé definice:

- RATZEL – město je soustředění lidí a domů pokrývající značnou plochu, umístěné v uzlu důležitých obchodních cest
- BRUNHES – městem je sídlo, kde většina obyvatel tráví většinu svého času
- BEAUJEU-GARNIER – v každé zemi je městem to sídlo, v kterém se obyvatelé cítí být ve městě

- Malá čs. encyklopedie (1986) – město je specifický sídelní útvar, sociální organismus, stabilizovaný a geograficky vymezený, který je charakterizován souborem dynamických znaků, jež město odlišují od vesnice.

Kritéria vymezení městských útvarů

Mezi hlavní kritéria, která jsou používána pro vymezení měst patří administrativně správní kritérium (statut města), velikost, vzhled, funkce a městský život (viz BAŠOVSKÝ, 1985). V československé resp. české praxi se používají především administrativně správní a statistické kritérium.

- a) **administrativně správní kritérium** – je nejjednodušším kritériem vymezení měst. Každé město v evropském civilizačním prostoru získávalo v minulosti městská práva. Výhodou tohoto kritéria je jeho jednoznačnost, nevýhodou fakt, že některá historická města upadla a mají minimální počet obyvatel, jiná sídla naopak neměla městská práva, ale jsou fakticky městem. Mnoho evropských zemí má dosud oficiální seznamy měst – v ČR je seznam měst, která jsou z administrativního hlediska městy (mají obvykle městský úřad). Jsou zde všechny obce, které měly v roce 1990 městský národní výbor a dále nově schvalovaná města Parlamentem ČR (nejsou zde všechna historická města, která měla v minulosti městská práva). V roce 1997 bylo v ČR 481 měst a Hlavní město Praha.
- b) **statistické kritérium** – obvykle vymezuje města od určitého počtu obyvatel. Už mezinárodní statistický kongres ve Vídni v roce 1887 přijal za hranici mezi městem a venkovem velikost 2000 obyvatel a maximálně 25 % pracujících v zemědělství – toto doporučení však bylo přijato v malém množství zemí. U nás byla používána různá členění statistického úřadu pro sčítání lidu – např. pro SL 1961 byly za města považovány obce nad 5 tis. obyvatel, s méně než 10 % ekonomicky aktivních pracujících v zemědělství a dalšími kvalitativními znaky (dále byla vymezena tzv. malá města). Pro SL 1980 byla vypracována nová klasifikace platná dosud:
 1. města jsou obce, jež jsou jádry regionů s více než 10 tis. obyvateli;
 2. obce, jež jsou jádry regionů s 5 – 10 tis. obyvateli, pokud splňují tři doplňková kritéria (počet zařízení občanské vybavenosti, maloobchodní obrát na 1 obyvatele, podíl ekonomicky aktivních v terciéru).

Na území České republiky bylo vymezeno 345 měst a tento soubor byl použit i ve sčítání lidu 1991 a používal se také pro další statistická hodnocení.

2.4. GEOGRAFICKÁ POLOHA MĚST

Geografickou polohou města rozumíme vztah určitého města ke geografickým jevům prostoru, ve kterém dané město leží. Zahrnuje obvykle tři druhy polohy:

- kartografickou (nebo matematickou) polohu (zeměpisné souřadnice);
- fyzicko-geografickou polohu (např. bránová, nížinná, kotlinová);
- ekonomicko-geografickou polohu (například obranná, dopravní, vzhledem k surovinám, atd.).

Geografickou polohu určitého města můžeme také interpretovat z hlediska hierarchie prostoru. Potom obvykle rozlišujeme:

- mikropolohu (také topografickou polohu);
- mezopolohu (vzhledem ke geografickým jevům užší oblasti – např. Brna vůči jižní Moravě);
- makropolohu (jen u velkých měst – vzhledem k významným geografickým jevům, např. Brna vůči Českému masivu a Karpatům, vůči Praze a Vídni, atd.).

2.5. FUNKCE MĚST

Jedním ze základních znaků města jsou jeho funkce v teritoriální dělbě práce. Z hlediska významu rozlišujeme **městotvornou** a **městoobslužnou** funkci.

Městotvornou funkci charakterizují takové činnosti, které vyrábějí zboží a poskytují služby pro obyvatelstvo mimo město samotné. Obvykle podmiňují rozvoj města – jsou to např. průmysl, doprava, obchod, vybrané služby, školství, zdravotnictví, věda, atd.

Městoobslužnou funkci charakterizují činnosti, které uspokojují potřeby obyvatel města. Obvykle čím je město větší, tím je větší podíl městoobslužné funkce (podle různých výzkumů 25 – 55 % EA pracuje v městoobslužných odvětvích).

Rozlišování jednotlivých funkcí je složitým problémem vzhledem k nedostatku vhodných dat. Používají se různá kritéria, např. hodnota HDP, nebo objem produkce, nejčastěji však počet ekonomicky aktivních v odvětvích reprezentujících jednotlivé funkce.

Poměrně často je prováděna **funkční typologie** měst a sídel na základě ekonomické struktury obyvatelstva (např. J. VEREŠÍK, O. BAŠOVSKÝ, V. TOUŠEK). V těchto typologiích je vymezován podíl obyvatelstva bydlícího a pracujícího ve městě (případně i podle jednotlivých ekonomických odvětví) a obyvatelstva vyjíždějícího z města za prací. O. BAŠOVSKÝ (1985) vymezuje:

1. města s vlastní ekonomickou základnou:
 - monofunkční (města s průmyslovou, obchodní, dopravní, obchodní, administrativně-správní, léčebně-rekreační, religiózní, univerzitní a obrannou)
 - polyfunkční
2. města bez ekonomické základny – města především s obytnou funkcí.

2.6. PROSTOROVÁ STRUKTURA MĚST

Z mnoha znaků prostorové struktury se zmíníme o půdorysu a funkčním členění města.

Půdorys města v současnosti nemá takový význam jako v minulosti, v podstatě rozlišujeme 4 typy:

- města s nepravidelným půdorysem (obvykle stará historická města);
- města se šachovnicovým půdorysem (typické pro americká města);
- města s radiálně-koncentrickým půdorysem (např. Moskva);
- lineární města (velmi zřídka se vyskytující, jsou to vlastně města – ulice).

Lokalizace jednotlivých funkcí ve městě je podkladem **pro funkční členění** města. Na základě funkčního členění a růstu měst byly v USA vypracovány **teorie prostorové struktury měst**:

a) **teorie koncentrických zón** (americký sociolog E. BURGESS, 1929)

Podle této teorie město tvoří pět, případně více, koncentrických zón:

1. podnikání (city – CBD);
2. přechodná, obývaná sociálně nejslabšími vrstvami;
3. obyvatelstvo s nižšími příjmy;
4. obyvatelstvo se středními příjmy – výstavnější obytné čtvrti;
5. předměstské dojížděky – obyvatelstvo s vyššími příjmy.

Pokud se město rozvíjí rozšiřují se jednotlivé zóny směrem zevnitř ven (1. zóna na úkor 2. zóny, atd., až 5. zóna na úkor neměstského prostoru), pokud město stagnuje nebo klesá význam městotvorné funkce má změna obrácený charakter. Největší nevýhodou této teorie je fakt, že nedoceňuje význam dopravních tahů.

b) **sektorová teorie** (ekonom H. HOYT, 1939)

Podle této teorie se od jádra města – CBD rozbíhají jednotlivé sektory, které mají různé funkce (podle využití země). Každý sektor charakterizuje určitá funkce z toho důvodu, že to podmiňuje stejná pozemková renta. Každý sektor se rozšiřuje na úkor neměstské zóny, centrum na úkor všech sektorů. Nejrychleji se rozvíjejí sektory podle dopravních tahů.

c) **teorie více jader** (geografové C. HARRIS a E. ULLMAN, 1945)

Podle této teorie je ve struktuře města jedno centrální jádro (CBD) a několik podružných jader, ostatní zóny se obvykle opakují. Ekonomickým základem je konkurence polohy. Např. CBD je umístěno tak, aby bylo dostupné pro většinu obyvatel, průmyslové zóny jsou lokalizovány při komunikacích atd. Rozvoj města je odvozen z obou předchozích teorií – některé zóny se rozšiřují na úkor sousedních zón, jiné na úkor neměstského sektoru.

2.7. SÍDELNÍ SYSTÉMY

Je nutné si uvědomit, že žádné sídlo není izolovaným elementem, bez vztahu k jiným sídlům. Z těchto důvodů je nutné zkoumat města i další sídla jako elementy určitého systému.

Město a zázemí

Studium měst prokázalo existenci různě rozsáhlých a různě intenzivních vztahů mezi městem a jeho zázemím. V geografii je těmto vztahům věnována poměrně značná pozornost a některé z nich jsou používány pro vymezování **socioekonomických regionů**.

Obvykle vymezujeme:

- dopravní zázemí (sféru) města;
- migrační zázemí;
- sféru dojížděky do zaměstnání;
- obslužné zázemí; dojížděka do škol, zdravotnických zařízení, spádovost za komunálními službami a obchodem;
- sféru zásobování zemědělskými produkty.

V jednotlivých sférách (zázemích) existují zóny různé intenzity vlivu. Obecně lze říci, že **intenzita klesá se vzdáleností** od města. Tyto sféry vlivu nejsou obvykle ostře ohraničeny, ale přechází plynule do **oscilačních území**, kde dochází ke konkurenci několika středisek (měst).

Pravidlo pořadí – velikost

V rozložení měst podle velikostního pořadí byla zjištěna určitá statistická zákonitost nazývaná „rank-size rule“ (např. ZIPPF, 1941). Matematické vyjádření je následující:

$$P_r = \frac{P_1}{r^a} \times 1000$$

kde P_r = počet obyvatel r-tého města
 P_1 = počet obyvatel 1. města
 r = pořadí r-tého města
 a = koeficient, obvykle 1

Podle tohoto pravidla platí: pokud má největší město 1 mil. obyvatel, má druhé největší město 500 tis., třetí největší 333,3 tis. obyvatel, atd. V realitě se však obvykle vymykají tomuto pravidlu nejvýznamnější města sídelních systémů. V rozvojových zemích má toto pravidlo omezenou platnost, obvyklá je naopak významná hypertrofie největšího (obvykle hlavního) města.

Shrnutí kapitoly

Otázky ke cvičení z kapitoly 3

1. Jaké jsou hlavní rysy současné urbanizace?
2. Jaká znáš kritéria pro vymezování měst?
3. Uveďte vybraná města ČR s dominující městoobslužnou funkcí.

LITERATURA

- [1] BAŠOVSKÝ, O. – MLÁDEK, J.: Geografia obyvateľstva a sídiel. Skripta. UK Bratislava 1985.
- [2] BURGESS, E. W.: Urban Areas. In: An Experiment in Social Science Research, Chicago 1929.
- [3] DOMAŃSKI, R.: Geografia ekonomiczna. PWN, Warszawa – Poznan 1977.
- [4] HARRIS, C. D. – ULLMAN, E. L.: The Nature of Cities. Annals of the American Academy of Political and Social Science, CCXLII, 1945.
- [5] HOYT, H.: The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities. Government Printing Office, Washington 1939.
- [6] CHALUPA, P. – TARABOVÁ, Z.: Geografie obyvateľstva, demografie, geografie sídel. Skripta. MU Brno 1990.

- [7] Kapesní atlas světa. Kartografie, Praha 1994.
- [8] LÁZNIČKA, Z.: Typy venkovského osídlení v Československu. Brno, Práce brněnské základny ČSAV 1956.
- [9] VOTRUBEC, C.: Lidská sídla, jejich typy a rozmístění ve světě. Academia, Praha 1980.
- [10] ZIPPF, G. K.: National Unity and Disunity. The Principia Press, Bloomington (Indiana) 1941.

Děkovat můžete Evičce, která to na netu našla ☺.